

Міністерство освіти і науки України
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара
Західнодонбаський інститут
Міжрегіональної Академії управління персоналом

**ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВОЇ ТА ІНЖЕНЕРНО-
ТЕХНІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ
УКРАЇНІ ТА В ПРИЧОРНОМОР'І:
ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТОЛІТТЯ
(деякі моделі і форми)**

Монографія

Дніпропетровськ
ІМА-прес
2015

УДК 001+62] (477)(09)
ББК 72.3(4Укр)+72.4(4Укр)+30г(4Укр)
О-64

*Рекомендовано до друку вченою радою Західнодонецького інституту
Міжрегіональної Академії управління персоналом
(протокол № 3 від 30 жовтня 2015 р.)*

Рецензенти:

О. Я. Пилипчук – доктор біологічних наук, професор, завідувач кафедри безпеки життєдіяльності та директор Центру досліджень історії науки і техніки ім. О. П. Бородіна Київського державного економіко-технологічного університету транспорту, академік АН ВО України.

Л. О. Гріффен – доктор технічних наук, провідний науковий співробітник Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, академік АН ВО України.

О-64 Організація наукової та інженерно-технічної діяльності в Лівобережній Україні та Причорномор'ї: перша половина ХХ століття (деякі моделі і форми): монографія / [авт. колектив

В. С. Савчук, Н. М. Кушлакова, В. В. Кушлакова, Т. О. Кисільова,
І. Ю. Ісаєва, О. Л. Якимюк; під заг. ред. проф., д-ра іст. наук
В. С. Савчука] – Д.: ТОВ «ІМА-ПРЕС», 2015. – 128 с.

ISBN 978-966-331-552-2

У монографії проаналізовано процес зміни інституціональних форм організації наукової та інженерно-технічної діяльності в Лівобережній Україні та Причорномор'ї на різних його етапах. Досліджені моделі та форми організації такої діяльності на прикладі розвитку низки напрямів наукової та інженерної діяльності.

Розглянуті такі основні для кожного з періодів організаційні форми НДР як наукові та науково-технічні товариства, лабораторії, науково-дослідні інститути й інші організаційні форми. Виявлені і проаналізовані моделі організації медико-рентгенологічних, статистичних та демографічних, геохімічних досліджень у дорадянський та радянський періоди.

Видання розраховане на наукових працівників у галузі історії науки і техніки та наукознавства, викладачів, аспірантів, студентів.

УДК 001+62] (477)(09)
ББК 72.3(4Укр)+72.4(4Укр)+30г(4Укр)

ISBN 978-966-331-552-2

ЗМІСТ

Вступ	4
1. Огляд праць з питань організації науково-дослідної роботи в Лівобережній Україні та Причорномор'ї (перша половина ХХ століття) та завдання дослідження	7
2. Інженерно-технічні товариства Катеринослава на початку ХХ століття як прояв науково-технічної консолідації інженерного співтовариства	13
3. Харківське наукове товариство в контексті становлення нової системи організації наукових досліджень в Україні	38
4. Розвиток форм організації наукових досліджень в Лівобережній Україні та Причорномор'ї (на конкретних напрямках)	64
4.1. Організація медико-рентгенологічних досліджень в Лівобережній Україні у довоєнний період	64
4.1.1. Організаційні форми рентгенологічних досліджень у дорадянський період: 1900 – 1919 рр.	64
4.1.2. Організація досліджень та медичної допомоги в Лівобережній Україні радянських часів	72
4.2. Організація досліджень в галузі статистики	92
4.3. Наукові програми вивчення природничих ресурсів у Причорномор'ї та їх організаційні засади	99
Висновки	106
Бібліографічні посилання	109
Перелік умовних позначень, символів та скорочень	123
Додатки	125

ВСТУП

Бурхливий розвиток науки в другій половині XIX – на початку XX століття ознаменувався значною кількістю відкриттів принципового характеру, які започаткували нові напрями науково-технічного прогресу: швидкий розвиток і практичне використання електричної енергії; створення двигуна внутрішнього згорання; зростання хімічної і нафтохімічної промисловості; впровадження нових технологій в металургії, машинобудуванні, озброєнні. В цей період незмірно зросла роль науки в розвитку виробництва. Наука стає вирішальною специфічною складовою продуктивних сил суспільства. Прогрес науки, техніки та виробництва посилив взаємозв'язок науки і техніки різних напрямів. Особливо бурхливо розвивалися природничі галузі наукового знання: фізика, хімія, біологія тощо. Капіталістичні форми організації виробництва викликали до життя й нові форми організації наукових досліджень в передових економічно розвинених державах. Колективні форми організації праці на виробництві знайшли своє втілення й в науковій діяльності, створивши передумови для формування перших наукових шкіл (в хімії — школа Ю. Лібіха, в біології — Е. Фішера, у фізиці — А. Кундта (Німеччина) і Дж. Томсона (Англія). Відбувається подальше зближення науки з виробництвом, поряд з природничими стрімко розвиваються й технічні науки.

У пореформеній Російській імперії наука існувала лише у вищих навчальних закладах та академії наук, в першу чергу – університетах, завдяки науково-педагогічній та дослідницькій діяльності окремих вчених. Основними центрами освіти й науки були передусім Москва і Петербург, де визрівали всі передумови для утворення нових форм організації наукового знання – наукові та громадсько-наукові товариства. Найбільш потужним центром наукової технічної думки на початку XX ст. був Петербург, бо саме там знаходились головні технічні навчальні заклади держави – Санкт-Петербурзький Технологічний інститут (СТІ) та Петербурзький Гірничий інститут (ПГІ). Саме в Петербурзі в 1845 році було засновано Російське географічне товариство (РГТ), а в 1866 р. Російське Технічне товариство (РТТ). Потяг до нових наукових знань, велика потреба в професійному спілкуванні та обміні думками сприяли популярності цих товариств та відкриттю їх філій і відділень спочатку в губернських, а пізніше навіть в повітових містах імперії (відділення РТТ було

відкрито в Тифлісі, Іркутську, Єкатеринбурзі, Одесі, Харкові, Києві, Катеринославі, Полтаві тощо).

На теренах сучасних українських земель наукові дослідження проводились в університетах Харкова, Києва, Одеси, Львова; інженерно-технічна наука розвивалась у Харківському технологічному, Львівському та Київському політехнічних інститутах, Катеринославському гірничому інституті й інших навчальних закладах.

Університетський статут 1863 р. надав деяку самостійність вищим навчальним закладам внаслідок чого при університетах починають виникати товариства природознавців. Так, одними з перших такі товариства були створені у Харкові, Києві та Одесі (1869 р.). Пізніше створюються наукові товариства з визначеною спеціалізацією: у 1879 р. засновано Харківське математичне товариство (при Харківському університеті), в 1889 р. — Київське фізико-математичне (при університеті Святого Володимира) й ін. У 1873 році у Львові розпочало свою діяльність Літературне товариство імені Т. Шевченка, яке у 1892 р. стало йменуватись як Наукове товариство ім. Т. Шевченка; на європейський зразок було універсальним за структурою й виконувало функції своєрідної академії наук.

На початку XX ст. посилення національно-демократичного руху серед різних верств суспільства і підвищення інтересу до наукових знань зумовили появу великої кількості різноманітних наукових товариств, членами яких крім професорів вищих навчальних закладів (університетів та інститутів), були також учителі гімназій, училищ та шкіл й інші представники передової інтелігенції. Поряд з науковими товариствами при університетах та інших вищих навчальних закладах (Медичне товариство при Новоросійському університеті (1904 р.), Хімічне товариство при Київському університеті (1910 р.), засновуються й самостійні громадсько-наукові та науково-технічні товариства, регіональні за сферою своєї діяльності. А саме, Київське хірургічне товариство (1908 р.), Товариства любителів природи у Миколаєві та Києві (1907 р.), у Харкові (1911 р.), Українське наукове товариство в Києві (1907 р.), науково-технічні товариства в промислових містах (Катеринослав та Харків), тощо.

Надалі наявність наукового творчого потенціалу та нових організаційних форм науки створили передумови заснування 11 листопаді 1918 р. Української академії наук (УАН), безпосеред

німи попередниками якої є визнані недержавні наукові об'єднання: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (НТШ) та Українське наукове товариство у Києві (УНТ). Створення та початок діяльності Академії наук припадає на період революцій, громадянської війни та розрухи, загострення політичної боротьби в країні.

В умовах громадянської війни, розрухи, політичної нестабільності та відсутності фінансування наукові установи не припинили діяльності й боролися за своє виживання. І в цей складний час в Україні на початку 20-х років ХХ ст. складається особлива система організації науки – науково-дослідні кафедри. Вони створювалися при вищих навчальних закладах, були відокремлені від навчального процесу, мали свою матеріально-технічну базу. Очолювали їх провідні науковці. На початку 1920-х років було організовано 84 науково-дослідні кафедри. Це була перехідна форма організації науково-дослідної роботи, яка надалі (у другій половині 1920-х – на початку 1930-х років) трансформувалася у таку форму організації НДР як науково-дослідні інститути.

Відповідно трансформувалася й УАН, яка об'єднала мережу наукових товариств, що діяли в різних містах України, та сформувала достатньо усталену шестиланкову (кабінет – комісія – кафедра – цикл – відділ – Президія ВУАН) структуру самої Академії. Надалі у 1934 р. на січневій сесії Академії наук було «вирішено ліквідувати цикли й основною структурною одиницею Академії вважати науково-дослідні інститути» [1].

Згодом основною структурою організації науково-дослідної роботи в Україні стає система науково-дослідних інститутів. Причому така структурна організація НДР була поширена і на галузеву (відомчу) науку. Її остаточне формування також відбулося у 1930-ті роки.

Отже, форми організації НДР в Україні в першій половині під впливом соціально-економічних умов змінювалися і набували нового вигляду, нового організаційного оформлення. Вони пройшли складний еволюційний шлях, який завершився створенням системи науково-дослідних інститутів в системі Академії наук та в різноманітних галузях народного господарства.

Вивчення та аналіз процесу зміни інституціональних форм організації наукової та інженерно-технічної діяльності в Україні на різних його етапах є актуальною проблемою історико-наукових досліджень, результати одного з яких наведені у монографії.

1. ОГЛЯД ПРАЦЬ З ПИТАНЬ ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА ПРИЧОРНОМОР'І (ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ) ТА ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

У Вступі вже зазначалося, що друга половина XIX ст. була періодом активного розвитку науки в Російській імперії, характерною рисою якого стало формування різноманітних громадсько-наукових об'єднань та організацій, що створювались з метою консолідації передової наукової та технічної думки та розповсюдження й популяризації наукового знання [2, с. 19]. Після впровадження реформ 1860-х років на теренах Російської імперії швидкими темпами з'являються різноманітні вчені товариства: якщо в середині століття їх було 20–25, то на початку 1880-х років їх кількість становила близько 200, а в кінці 1890-х років – зросла до 340 товариств [3, с. 293]. Причому слід звернути увагу на те, що в кінці XIX ст. наукові товариства знаходились уже не лише в Петербурзі та Москві, а й в багатьох губернських і навіть повітових містах [4, с. 234].

Наукові товариства відігравали велику роль в організації науки в Російській імперії (у тому числі й на українських територіях). Значення їх діяльності до 1917 р. важко переоцінити. Д. І. Менделєєв писав: «Якщо наукові дослідження в Росії почали позитивно цікавити вчених усього світу, то цьому надзвичайно багато сприяли розвиток і заснування у нас учених товариств» [68]. А відомий український історик Н. Полонська-Василенко, торкаючись діяльності товариств природознавців на території України, зазначала, що «заслуги всіх цих товариств перед українською наукою колосальні» [5].

Чільне місце серед такої великої кількості громадсько-наукових об'єднань займали також; науково-технічні товариства, що створювались з метою сприяння розвитку тієї чи іншої галузі науково-технічного знання. «Усиление деятельности ученых обществ в пореформенную эпоху, – наголошує О. В. Соболева, – виразилось, прежде всего, в возникновении нового типа подобных организаций – научно-технических обществ» [6, с. 143]. Активний розвиток промисловості в державі вимагав об'єднання представників різноманітних галузей наукового знання.

Найбільш відомим науково-технічним товариством, яке об'єднало в своєму колі представників промислової буржуазії та

передову технічну інтелігенцію, вважається Імператорське Російське технічне товариство (ІРТТ), створене в Санкт-Петербурзі в 1866 році за ініціативою вчених та представників інженерної думки. Історію створення та діяльності ІРТТ розглянув у своїй роботі М. Г. Філіппов, акцентуючи увагу лише на об'єднаннях інженерів і техніків, які знаходились в Петербурзі [7].

Якщо перші відділення ІРТТ відкривались в адміністративних центрах Російської імперії, то пізніше цей процес охопив промислово важливі регіони держави: Кавказ (нафта), Донбас (кам'яне вугілля), Кривбас (залізна руда) та інші, бо економічний розвиток будь-якої держави того часу визначали такі галузі важкої промисловості, як вугільна, залізорудна, металургійна, машинобудівна. Найбільш інтенсивно починає розвиватись Південь Російської імперії, а саме Донецько-Криворізький залізорудний басейн – головна вугільно-металургійна база країни. На цей факт звертає увагу в своїй монографії М. Г. Філіппов: *«Насущная потребность в удовлетворении запросов промышленности в связи с местными условиями производства и отсутствием специальных государственных учреждений, где подобные проблемы могли бы найти полное разрешение, послужили причиной открытия нескольких отделений на юге России...»* [7, с. 35].

Для впорядкування процедури відкриття відділень ІРТТ в засіданні загальних зборів 1-го березня 1867 р. було затверджено «Основания для открытия отделений Русского технического общества в губерниях»[8].

Історію створення та діяльності інженерних зборів і товариств не лише в Петербурзі, а й на українських територіях відтворена останнім часом в сучасній історіографічній літературі у низці праць як відомих істориків науки і техніки [9, 10, 11, 12], так і молодих науковців [13-19]. Зокрема, історію перших інженерних зборів і товариств Російської імперії розкрито в роботі В. С. Савчука, який дослідив перші спроби інженерної еліти міст Миколаєва та Одеси по об'єднанню інженерів Півдня Росії [20]. В Одесі в 1864 р. (тобто, ще до початку виникнення ІРТТ) розпочало свою діяльність Товариство інженерів, техніків та архітекторів. Пізніше в 1866 р. розпочало свою діяльність Російське технічне товариство (ІРТТ). Перші інженерні товариства ставили перед собою близькі за змістом і напрямом діяльності цілі.

Історія природознавчих товариств в Україні найбільш повно досліджена в працях О. Я. Пилипчука, О. О. Пилипчук, В. С. Савчука, Н. М. Кушлакової та інших. Зокрема в монографії В. С. Савчука вперше комплексно розглянуто багатоманітність організаційно-наукової та організаційно-просвітницької діяльності природничо-наукових товариств Півдня України та Криму (в тому числі й до 1930 рр.) [9].

Для становлення і розвитку української науки, для формування українського наукового співтовариства, української наукової термінології важливе значення мало створення двох найвизначніших українських наукових товариств – Наукового товариства ім. Тараса Шевченка та Українського наукового товариства. Статут першого був затверджений 11 грудня 1873 р., а перші загальні збори відбулися 4 червня 1874 р. Відтоді діяльність НТШ з перервами, викликаними різними політичними подіями, продовжується й у сьогоденні. Історії НТШ присвячена відповідна низка праць [3, 21].

Створене у 1907 р. у Києві УНТ фактично стало прообразом першої української академії наук і відіграло значну роль у становленні науки в Україні та створенні Української академії наук. Історії діяльності УНТ присвячено низку праць В. І. Онопрієнка, Т. О. Щербань, О. П. Реєнта та інших [22-23].

Різних аспектів виникнення, розвитку та діяльності товариств при ВУАН торкалися такі відомі українські вчені як В. І. Онопрієнко, Т. О. Щербань, В. С. Савчук, Л. П. Депенчук та ін. [25, 22, 2, 26-28]. 1920-ті роки були знаменними для науки, але переломним моментом в життєдіяльності цих та деяких інших науково-дослідницьких установ (НДУ) на першому етапі можна вважати 1921 рік. Саме в цей рік Українська Академія Наук стала Всеукраїнською, очоливши та скерувавши наукову діяльність великої кількості інститутів, наукових товариств та інших установ, які прагнули стати академічними.

Питанням організації науки в Україні за радянських часів (в першій половині ХХ століття) присвячена низка праць, але в контексті з'ясування загальних напрямів її організації на теренах України в цілому [2, 26, 27].

Серед ґрунтовних дисертаційних досліджень, спеціально присвячених тим чи іншим питанням організації науки та її наслідків у Лівобережній Україні та Причорномор'ї відзначимо дослідження Т. О. Гребінник, О. Ф. Глоби, Г. Л. Звонкової, Н. М. Кушлакової, Н. О. Рижевої, Г. Л. Демочко та інших [29, 30, 16, 31].

Тим не менш, досліджень за темою виконаної науково-дослідної роботи не так вже й багато. Крім того, з поля зору дослідників випали цілі напрями наукових досліджень, які яскраво, на наш погляд, демонструють еволюційний шлях процесу організації науково-дослідної роботи в Україні. Багато в чому це пов'язано з тим, що ці напрями наукового знання вже існували на початку XX століття і організація досліджень за ними відповідала саме тим соціально-економічним умовам. Надалі зі зміною соціально-економічних умов змінювалися і форми організації НДР. Тобто, вивчення організаційних засад наукової та інженерно-технічної діяльності за цими напрямками дозволяє розглядати їх розвиток як певну модель еволюції форм науково-дослідної роботи в Україні. Причому обрані сфери наукового знання та їх розвиток в Україні або зовсім не досліджувалися комплексно, або з цих досліджень випали достатньо важливі елементи, без яких неможливо скласти цілісну картину організації наукових досліджень та інженерної діяльності в Лівобережній Україні та Причорномор'ї у першій половині XX століття.

Зокрема, спеціальні дослідження присвячені організації медико-рентгенологічних досліджень безпосередньо в Україні почали проводитися лише за часів її незалежності. Але, незважаючи на їхню зростаючу кількість, слід відзначити відсутність системної та цілісної картини процесу становлення та розвитку нового напрямку медицини, зокрема в Лівобережній Україні. В зв'язку з цим виникає необхідність синтетичної розробки широкого кола питань: впровадження X-променів в медичну практику та ствердження рентгенологічного методу; створення організаційних форм рентгенологічних досліджень і допомоги у дорадянський та радянський період, їх кадрове, матеріальне та інформаційне забезпечення; з'ясування основних напрямів й досягнень вітчизняної медичної рентгенології у досліджуваній період.

Малодослідженими залишаються питання організації інженерно-технічної діяльності в промислово розвинутих регіонах Лівобережної України, зокрема у Катеринославі (Дніпропетровську). Є лакуни в історії організації статистичних досліджень у Причорномор'ї та з'ясуванні внеску видатних вчених в цей процес.

Фактично невідомими є процеси, що супроводжували ліквідацію Українського наукового товариства. Мається на увазі не сам процес ліквідації, який достатньо добре досліджений, а те якою діяльнісною реакцією на цю подію відгукнулося наукове

співтовариство України. Виявлені вже при пілотному дослідженні нові факти і матеріали цього процесу стали підґрунтям необхідності його вивчення як моделі реакції наукового співтовариства України на пропонувані шляхи організації наукової діяльності в Україні у 1920-ті роки.

Нарешті розвиток геохімічних досліджень у Причорномор'ї, ініційований Є. С. Бурксером на початку XX століття, який охоплює і часи Російської імперії і радянські часи може теж слугувати моделлю для вивчення еволюційного шляху організації наукових досліджень як в регіональному, так і в загальноукраїнському вимірах.

За результатами критичного огляду досліджень з зазначеної теми були сформовані мета і відповідні завдання дослідження.

Мета дослідження полягає у вивченні процесу еволюції організації наукових досліджень та інженерно-технічної діяльності на території Лівобережної України та Причорномор'я на моделях організації такої діяльності, в якості яких за результатами критичного аналізу досліджень попередників та власних досліджень обрана низка напрямів наукової та інженерної діяльності, її організаційних форм.

Відповідно були сформовані й об'єкт, предмет і завдання дослідження.

Об'єкт дослідження – процес організації наукової та інженерної діяльності в Україні в першій половині XX століття.

Предмет дослідження – організаційні форми науково-дослідницької діяльності в Лівобережній Україні та Причорномор'ї у першій половині XX століття.

Завдання дослідження:

- виявити наявні науково-технічні товариства Катеринослава на початку XX ст., дослідити основні етапи їх організації та діяльності;

- з'ясувати характерні риси їх організаційної структури, форми інженерно-технічної діяльності;

- визначити характер та умови виникнення Харківського наукового товариства, його структурні особливості, як форми організації наукової діяльності;

- дослідити організаційно-наукову та суспільно-видавничу діяльність Харківського наукового товариства в контексті становлення нової системи науково-дослідних установ в Україні у 1920-ті – 1930-ті рр;

– виявити організаційні форми медико-рентгенологічних досліджень у дорадянський період, дослідити розвиток рентгенодопомоги на зазначених територіях;

– проаналізувати процес створення рентгенологічної служби та розвиток рентгенологічної мережі в Лівобережній Україні за часів радянської влади, визначити його особливості;

– з'ясувати основні складові забезпечення досліджень у галузі медичної рентгенології у період 1920-х – 1930-х років, визначити їх вплив на розвиток вітчизняної медичної рентгенології. Окреслити інформаційне поле наукових досліджень у вітчизняній медичній рентгенології, простежити наукові комунікації вчених у зазначений період;

– висвітлити організацію статистичних та демографічних досліджень в Причорномор'ї статистичними органами Одеси, земства, науковими товариствами, статистичними кафедрами на прикладі діяльності видатного статистика А. С. Бориневича

– вивчити процес організації досліджень природничих ресурсів Причорномор'я (на прикладі розвитку геохімії);

– визначити основні напрями досліджень природничих ресурсів Причорномор'я, що виконувалися під керівництвом Є. С. Бурксера, як провідного вченого-геохіміка.

Дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності та системності. Застосовувалися як загальнонаукові методи дослідження (аналізу, синтезу, логічний, статистичний, узагальнення), так і спеціально-історичні (історико-хронологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний та інші).

2. ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНІ ТОВАРИСТВА КАТЕРИНОСЛАВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ПРОЯВ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ ІНЖЕНЕРНОГО СПІВТОВАРИСТВА.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. провінційний Катеринослав стає одним із значних та потужних центрів Півдня Російської імперії, в якому закономірно виникають наукові товариства: 1) Товариство катеринославських лікарів (1874 р.), яке мало на меті об'єднання лікарів міста для підтримки їх діяльності та вирішення різноманітних професійних проблем; 2) Катеринославське юридичне товариство (1898 р.), метою створення якого було вивчення права та розповсюдження юридичних знань серед населення міста; 3) Катеринославське наукове товариство (1901 р.), головна мета діяльності якого полягала у сприянні розповсюдженню знання серед пересічних громадян міста. Першим науково-технічним товариством Катеринослава стало відділення Російського технічного товариства (КВ РТТ), яке було засновано в 1892 р., але розпочало свою роботу з деяких формальних причин лише через два роки.

Бурхливий розвиток промисловості та високий рівень її концентрації на півдні Російської імперії зумовив в регіоні значне збільшення фахівців з інженерно-технічних спеціальностей: починаються активні дослідження й розробка корисних копалин Донбасу (вугільна промисловість) та Кривбасу (залізрудна та металургійна промисловість), на які припадало близько 90% всього видобутку вугілля та залізної руди Російської імперії. Техніко-економічному піднесенню південного регіону держави сприяла також побудована в 1882-1904 роках Катерининська залізниця, яка поєднала Донбас, Кривбас і Південно-західної лінії Російської імперії. Зокрема, на теренах Катеринославської губернії в середовищі інженерно-технічної інтелігенції зростає прагнення до об'єднання, спілкування, обміну думками, однією з форм фахової комунікації якої стали різноманітні інженерно-громадські та науково-технічні об'єднання.

На початку ХХ ст. у Катеринославі крім КВ РТТ, метою якого було сприяння розвитку техніки та технічної промисловості регіону, діяло ще декілька науково-технічних об'єднань, таких як Катеринославське відділення Російського металургійного товариства (КВРМТ, 1912 р.), Товариство гірничих інженерів, що закінчили Катеринославський гірничий інститут (ТГІ

КВГУ, 1911 р.), Науково-технічне товариство при Катеринославському гірничому інституті (НТТ КГІ, 1912 р.), Товариський гурток інженерів Катеринославського району (ТГІ Кр, 1909 р.), Товариство маркшейдерів півдня Росії (ТМПР, 1913 р.).

Вказані інженерно-громадські об'єднання різнились як за своїм функціонально-дисциплінарним призначенням, так і за управлінсько-організаційною структурою. З метою проведення більш детального аналізу процесу організації та відкриття даних науково-технічних товариств та виконання поставлених завдань, ретельно дослідивши статутні положення, згрупуємо їх за процедурою типологізації, запропонованою в статті [32].

Першу групу досліджуваних нами громадсько-наукових об'єднань Катеринославщини складають два товариства, центральні відділення яких знаходились в Санкт-Петербурзі:

- Катеринославське відділення Імператорського Російського технічного товариства (1892),
- Катеринославське відділення Товариства гірничих інженерів (1903).

Відділення в своїй діяльності керувались інструкцією, розробленою й затвердженою відповідним центральним відділенням, підпорядковувались йому, узгоджували свої дії й напрями діяльності, а також щорічно звітували перед ним.

До другої групи ми віднесли товариство, що було створене при вищому технічному навчальному закладі Російської імперії його випускниками – Товариство інженерів, що закінчили КВГУ (1911, випускники Катеринославського вищого гірничого училища (КВГУ), пізніше Катеринославського гірничого інституту (КГІ, 1912)).

Об'єднання фахівців даної групи мали на меті, в першу чергу «взаимное вспоможение технологов», створення так званого професійного братства випускників КВГУ. Товариства випускників мали свої статuti, були самостійними в організації своєї діяльності, а членство визначалося тим вишем, який вони закінчили (в даному випадку КВГУ).

Третю групу складають самостійні, незалежні товариства, що знаходились не в столиці, а на периферії:

- Товариство маркшейдерів півдня Росії (1913),
- Товариський гурток інженерів Катеринославського району (1909).

Товариства третього типу мали свої статuti, в яких визначалась головна мета їх створення та діяльності, а саме

об'єднання всіх представників інженерно-технічної інтелігенції відповідного регіону.

Як відомо, першу спробу об'єднання науково-технічного співтовариства було зроблено в Петербурзі у 1858 р. Там одночасно велась робота з заснування двох товариств майже з однакою назвою «Русское общество строителей» і «Общество русских строителей», але сподіванням петербурзьких архітекторів та будівників на той час не судилося збутися. Більш вдало склалася доля об'єднання техніків в Ризі, Статут якого було затверджено 20 жовтня 1859 р., після чого товариство розпочало свою діяльність. Потім була спроба об'єднання інженерів Петербурга на «Собраниях Инженеров корпуса путей сообщения» (1859 р.), Миколаєва та Одеси (1864 р.), м. Витегра Олонецької губернії (1865 р.).

Російське технічне товариство було створено пізніше в 1866 році за ініціативою відомих вчених та передових представників інженерної думки. Ще влітку 1864 р. засновник технічного бюро для довідок, видавець газети «Народное богатство» І. П. Білабін разом з видавцем технічного журналу «Сельский строитель, механик и технолог» гірничим інженером П. М. Елєксєєвим розробили проект Статуту Російського товариства техніків та звернулись з ним до редакторів спеціальних журналів. Ідея створення науково-технічного товариства отримала палку підтримку широкого кола інженерів Росії. Серед засновників Російського технічного товариства крім вищеназваних осіб ми бачимо професора Лісового інституту Є. М. Андрєєва, інженера-будівельника М. Н. Герсєванова, архітектора П. П. Мижуєва, кораблебудівельника М. М. Окунєва, артилериста В. Н. Бєстужєва-Рюміна, офіцера флоту Н. І. Кознакова, фотографа А. В. Фрибєса, інженера А. А. Корнілова. Першим Головою РТТ було обрано барона А. І. Дельвіга. Засновники підготували наприкінці 1864 р. проект Статуту РТТ, попередньо узгоджений з міністром фінансів та внутрішніх справ, та подали його на розгляд в державні органи. Лише в квітні 1866 р. Статут РТТ було офіційно затверджено «с высочайшего соизволения» государя. Більш детально події та факти з історії перших інженерних зборів і товариств Російської імперії розкрито в роботі В. С. Савчука [11].

У проведеному дослідженні звернемо увагу ще раз на той факт, що перші спроби по об'єднанню інженерів Півдня Росії було зроблено в містах Миколаїв та Одеса (територія теперішньої України). Саме в Одесі в 1864 р. після затвердження Стату-

ту та його оприлюднення в газеті «Одесский вестник» розпочало свою діяльність товариство Інженерів, техніків та архітекторів, яке було створено з метою:

«1. Содействовать обмену мнений по вопросам строительного искусства, механики и горного дела.

2. Содействовать приобретению и обновлению знаний по предметам строительного искусства, механики и горного дела.

3. Служить соединительными средствами и знаниями общественным и частным интересам населения Южного края России по вопросам строительным» [33, арк. 1].

Інформацію, хоча і фрагментарну, про діяльність товариства одеських інженерів, архітекторів і техніків знаходимо в доповіді інженера Чеховича, яка присвячена 25-річчю відділення: *«Ровно 25 лет тому назад 29 января 1864 года в частном помещении состоялось первое заседание Одесского общества инженеров и архитекторов... После первых двух лет, в которых данное общество проявило свою энергию, наступает год полной апатии... В 1866 не было ни одного заседания общества, а в 1867 два, на первом из них инженер М.А. Лишин предложил для возбуждения энергии в членах и делах общества присоединиться к только что открытому Русскому техническому обществу, образовав Новороссийское его отделение. На втором собрании решено было просить РТО открыть отделение в Одессе, и было сделано заявление Г. Генерал-Губернатора, что общество прекращает свои занятия до перехода в Русское техническое общество»* [34, арк. 1].

Базуючись на знайдених у Державному архіві Одеської області документах та їх аналізі можна вважати Одеське товариство інженерів, техніків та архітекторів першим в Україні науково-технічним товариством, а також одним з перших в Росії, яке навіть передувало появі Російського технічного товариства (РТТ); останнє розпочало свою діяльність пізніше в 1866 р. й у відповідності до Статуту мало на меті *«содействовать развитию техники и технической промышленности в России»* [35]. Як бачимо, перші інженерні товариства ставили перед собою близькі за змістом і напрямом діяльності цілі. Вирішувати ж поставлену задачу РТТ планувало шляхом реалізації наступних заходів: *«1) чтения, совещания и публичные лекции о технических предметах; 2) распространение теоретических и практических сведений посредством периодических и других изданий; 3) содействие к распространению технического образования; 4) предложение к разрешению технических вопросов, особенно*

интересующих отечественную промышленность с назначением премий и медалей за лучшее решение их; 5) устройство выставок мануфактурных и заводских изделий; 6) исследование заводских и фабричных материалов, изделий и особенных употребительных в России способов работы как по собственному избранию общества, так и по запросам других обществ и частных лиц; 7) учреждение технической библиотеки и, по мере средств, химической лаборатории и технического музея; 8) посредничество между химиками и лицами, нуждающимися в их услугах; 9) содействие к сбыту малоизвестных туземных произведений; 10) ходатайство пред правительством о принятии мер, могущих иметь полезное влияние на развитие технической промышленности в России» [35].

Бурхливий розвиток промисловості в державі та активна діяльність Російського технічного товариства сприяли об'єднанню технічної інтелігенції та створенню й відкриттю низки відділень РТТ в у великих адміністративних містах: в Тифлісі, Іркутську, Катеринбурзі (1867 р.), в Миколаєві (1869 р.), в Києві та Одесі (1871 р.), Москві (1876 р.), Баку, Казані, Харкові та Нижньому Новгороді (1879 р.) і т. ін. На початку ХХ ст. Російське технічне товариство мало розгалужену ділову систему своїх філій (близько 40 відділень), які злагоджено співпрацювали, спираючись на положення, що «связанные единством устава и единством цели, все части общества должны содействовать одна другой для достижения этой цели и потому вопросы, делаемые Обществом отделениям и отделениями Обществу...разрешаются по мере возможности, в самое непродолжительное время» [8, 35]. З метою впорядкування даного процесу в засіданні загальних зборів 1-го березня 1867 р. було затверджено «Основания для открытия отделений Русского технического общества в губерниях» [8].

Активний розвиток гірничої, заводської та фабричної промисловості на Півдні Росії вимагав наявності спеціальних галузевих установ та фахівців для вирішення виробничих проблем сучасності. Державні установи з запізненням реагували на запити промисловості, що виникали повсякденно у цьому регіоні. Як відзначав у своєму дослідженні М. Г. Філіппов: «Настущая потребность в удовлетворении запросов промышленности в связи с местными условиями производства и отсутствием специальных государственных учреждений, где подобные проблемы могли бы найти полное разрешение, послужили при-

чиной открытия нескольких отделений на юге России...» [7, с. 35].

Якщо Одеське товариства архітекторів, інженерів і техніків в процесі своєї діяльності було перетворено у відділення РТО, то дещо по іншому проходив процес виникнення Катеринославського відділення РТО. Зацікавленість в участі в діяльності подібного товариства на Катеринославщині існувала. Деякі інженери з цього регіону ще у 1860-х рр. були вже членами безпосередньо Російського технічного товариства. Так у списках членів РТО зустрічаємо прізвище Якова Яковича Савельєва з Катеринослава, який значився у його списках з 1866 по 1868 рр., Носова Олександра Олексійовича, гірничого інженера Луганського заводу тощо [36].

Катеринославське відділення Російського технічного товариства (КВ РТТ) було відкрито у Катеринославі на початку 1890-х років. Користуючись вказаними вище «Основаниями» [8], начальник Гірничого управління південної Росії Л. П. Долинський від імені засновників 22.02.1892 р. порушив клопотання про відкриття КВ РТТ. Катеринославська преса одразу ж відгукнулась (березень 1892 р.) на це клопотання повідомленням про те, що *«в недалеком будущем имеет открыть свои действия Екатеринославское отделение Русского технического общества, учреждаемое по инициативе г. начальника горного управления южной России Л. П. Долинского»* [37]. Сьомого травня 1892 р. на засідання Ради РТО одним з членів Ради була доведена до відома присутніх інструкція Катеринославському відділенню РТТ. Цю інструкцію підписали 18 дійсних членів РТТ, до яких приєдналися ще й М. М. Герсєванов та Д. П. Коновалов.

Рада РТО схвалила цю інструкцію, але додала до третього параграфу пункт, згідно з яким відділення *«однако обязывается представлять в Совет Императорского Русского Технического Общества ежегодно краткие сведения о своей деятельности»* [38, с. 36]. На підставі цих «Оснований» Катеринославське відділення Російського технічного товариства отримало можливість офіційно розпочати свою діяльність 20 травня 1892 р. після остаточного затвердження (10.03.1893 р.) відповідної інструкції КВ РТТ. За Інструкцією Катеринославське відділення мало на меті сприяння розвитку техніки та технічної промисловості півдня Росії. Катеринославське відділення РТТ, як й інші відділення, складалось з дійсних і почесних членів та членів-кореспондентів, координувала діяльність відділення Рада, до

складу якої входили до 10 членів товариства, що обиралися загальними зборами. Цей орган управління керував усіма справами КВ РТТ й виконував роль ініціатора, організатора та направляючої сили всієї діяльності науково-технічного товариства.

На початковому етапі КВРТТ діяло не дуже активно до 1899 р., але діяло і про це між іншим писав і А. Ф. Родзевич-Белевич: *«По частным сведениям оно проявляло в начале оживленную деятельность, но постепенно последняя стала понижаться и к концу первого десятилетия существования отделения затихла окончательно. Некоторым доказательством оживленной деятельности отделения в первые годы может служить накопление им к концу первого десятилетия капитала в 1000 руб.»* [39, с. 397].

Підтвердження жвавої діяльності в перші роки існування КВ РТТ відповідають дійсності і доводяться архівними та іншими матеріалами. Зокрема, у 1895 р. товариство порушило клопотання про розповсюдження правил попередження пожеж на річних суднах на морські комерційні судна [40]. Крім того, є досить цікавий факт, який теж свідчить про активну діяльність КВ РТТ у цей період. Так, коли начальник Луганського патронного заводу звернувся до Ради Російського технічного товариства прийняти у його підпорядкування школу для робітників та їх дітей, що засновувалася при заводі, РТТ звернулося до Катеринославського відділення з певною пропозицією щодо цього питання. Саме цей факт став вирішальним для Відділення у прийнятті рішення про створення та відкриття у своєму складі відділів (за прикладами інших відділень РТО) – зокрема, Постійну комісію з технічної та професійної освіти освіти і розглянути питання про участь Відділення у роботі цієї школи [41].

У структурі Катеринославського відділення в перші роки його діяльності було створено два відділи: електротехнічний і Постійна комісія з технічної та професійної освіти. Протягом діяльності структура КВ РТТ змінювалася не тільки в залежності від наукових вподобань та інтересів її членів, а й відповідно до вимог та нових завдань, які ставило перед ним місто. Для вирішення нагальних технічних питань створювались тимчасові комісії. Так, в 1903 р. КВ РТТ зробило спробу прийти на допомогу підприємцям Катеринослава в питанні раціональної експлуатації парових двигунів та котлів. Було навіть створено окремий, третій «Відділ котлів та двигунів», але соціально-економічні та зовнішньо-політичні події в країні практично зупинили діяльність новоствореного відділу [39, с. 399].

Тому до 1916 р. Катеринославське відділення у своїй структурі мало лише два відділи: електротехнічний (голова М. О. Іванов, секретар Г. Є. Євреїнов) і Постійна комісія з технічної та професійної освіти (голова К. І. Попель, секретар І. М. Лядков). Але й в складний воєнний час ці відділи плідно працювали: електротехнічний відділ провів 8 засідань, в яких було оприлюднено й обговорено 8 доповідей, а Постійною комісією з технічної та професійної освіти – 5 засідань, де заслухано 7 доповідей.

У 1917 р. були організовані й розпочали свою діяльність три нові відділи: будівельно-дорожній (голова Д. В. Андожський) – проведено 4 засідання, механічний і хіміко-металургійний (голова П. Г. Рубін) – проведено 2 засідання. Робота відділів була орієнтована на вирішення не лише теоретичних проблем, доповіді мали практичну направленість, а ціла низка досліджень виконувалась на замовлення господарсько-економічних відділів різних державних і приватних установ та підприємств. Стосовно діяльності знову створених відділів слід відмітити деякі з основних питань, які розроблялися:

- у хіміко-металургійному відділі: сучасний стан металографії в заводській справі (на прикладі Брянського, Нікопольського, Маріупольського та Каменського металургійних заводів);

- у будівельно-дорожньому відділі: питання залізничного будівництва взагалі та «возвышения наружного рельса в кри-вых».

На півдні Російської імперії крім Катеринославського плідно працювали також такі відділення РТТ як Новоросійське та Харківське, але для регіону, в якому швидкими темпами починає розвиватись гірничо-заводська та фабрична промисловість, цього виявилось замало.

Відділення ІРТТ починають виникати в невеликих повітових містах південної частини держави Полтава, Луганськ, Кременчук. Історія створення, відкриття та діяльності цих периферійних відділень ІРТТ й на сьогодні є практично невідомою й мало дослідженою сторінкою діяльності Імператорського Російського технічного товариства.

В 1897 р. в середовищі інженерів-техніків, що проживали в Кременчузі виникла ідея створення відділення ІРТТ, бо саме місто Кременчук було промисловим центром всієї Полтавської губернії. За ініціативою 20 осіб 1 лютого 1899 р. було порушено клопотання перед Полтавським губернатором про відкриття у м. Кременчук відділення ІРТТ. Перші загальні збори відбулись

10 лютого 1900 р. в присутності 22 осіб, які й виступили засновниками Кременчузького відділення Імператорського Російського технічного товариства (КрВ ІРТТ). В цьому засіданні було обрано Раду відділення, члени якої представляли різноманітні напрями господарської діяльності, й крім того уособлювали керівництво окремих структур та підприємств. Тому діяльність відділення всебічно підтримувала не лише міська управа, а й інші громадські та державні організації.

Протягом першого року було проведено 13 засідань Ради й 5 засідань загальних зборів відділення, в яких обговорювались поточні питання життєдіяльності товариства, серед яких головні: заснування власної бібліотеки, організація діяльності Постійної комісії з технічної освіти, відкриття курсів кочегарів. Значна увага в роботі загальних зборів приділялась й науково-технічній діяльності – протягом звітного року оприлюднено й обговорено 4 доповіді щодо стану промисловості Полтавської губернії, оснащення Кременчузької залізниці, реформи вищої освіти в державі тощо.

Спроби відкрити відділення ІРТТ в інших містах півдня Російської імперії, на жаль, були не такими вдалимими як в Кременчузі. Лише через 10 років, в 1911 р., ініціатива створити відділення ІРТТ виникла в середовищі інженерів Полтави. За відшуканими архівними документами з'ясовано перші етапи заснування Полтавського відділення Імператорського Російського технічного товариства (ПВ ІРТТ). Так, 11.08.1911 р. до Департаменту загальних справ МВС надійшов лист за №1400 з клопотанням про відкриття відділення ІРТТ в Полтаві. Підписав дане клопотання голова ІРТТ В.І. Ковалевський, до речі, уродженець Полтавської губернії (народився в с. Ново-Серпухов Зміївського повіту). Очевидно, необхідність створення нового відділення в клопотанні засновників та листі голови ІРТТ було ретельно обгрунтовано, тому що позитивна відповідь з Міністерства внутрішніх справ надійшла до Полтавського губернаторства й в Раду ІРТТ досить швидко, а саме 01.09.1911 р. в листі за №22247. Отже, Полтавське відділення Імператорського Російського технічного товариства офіційно розпочало свою діяльність 1 вересня 1911 р.

Щодо відкриття ще одного відділення на півдні Російської імперії на сьогодні маємо зовсім обмаль інформації. Віднайдено лише один архівний документ, який свідчить про спробу інженерів м. Луганська заснувати відділення технічного товариства – це лист губернатора Катеринославської губернії В. В. Якуніна

до Міністерства внутрішніх справ від 25.04.1912 р. за № 3606. Подальша ж доля відділення поки що невідома.

На сучасному етапі дослідження ще залишаються нез'ясованими багато питань щодо організації та діяльності вище згаданих відділень Імператорського Російського технічного товариства що залишає простір для подальшого наукового пошуку. Але вже зараз очевидним є той факт, що на півдні Російської імперії в повітових промислових центрах були відкриті й успішно працювали, щонайменше, такі відділення, як Кременчуцьке та Полтавське за своєю управлінсько-організаційною структурою та завданнями були аналогічні до всіх відділень РТТ. Вони були відкриті за ініціативою й силами передової науково-технічної інтелігенції регіону за підтримки та зацікавленості з боку державних структур та міських організацій.

Паралельно з відкриттям відділень Російського технічного товариства з'являється ціла низка різноманітних громадсько-наукових товариств, серед яких чільне місце зайняли наукові товариства при вищих технічних навчальних закладах, створені їх випускниками.

Так, при Імператорському Московському технічному училищі (ІМТУ) за ініціативою випускників було засновано Політехнічне товариство у 1877 р., хоча ідея його створення виникла на початку 1870-го року при директорі ІМТУ В. К. Делла-Восі. Саме за його підтримки 13.11.1874 р. було подано клопотання про заснування «Товариства учених техніків», в проекті Статуту якого визначалась першочергова мета створюваного об'єднання: збереження зв'язку з навчальним закладом та взаємодопомога випускників в різних галузях їх діяльності, а саме: *«...по мере возможности доставляют кончившим курс в Императорском Техническом Училище места и занятия, помогают денежными средствами нуждающимся из них и их семействам, а равно учреждают стипендии для учащихся»* [42].

Одним із засновників Політехнічного товариства при Імператорському Московському технічному училищі виступив Сергій Іванович Лямін (закінчив училище в 1876 р.) – підприємець, син голови Московського біржового комітету, почесний громадянин, гласний Московської міської думи.

Проект Статуту з боку владних структур викликав багато зауважень, тому з великою кількістю змін був затверджений лише 14.05.1877 р. Більшість змін, внесених до Статуту, значно звужували сферу діяльності товариства та обмежували його права.

В Петербурзі при Технологічному інституті за ініціативою інженера-технолога І. І. Бегрова було створено в 1889 р. подібне Товариство технологів, яке мало на меті розробку технічних питань, а також допомогу випускникам Санкт-Петербурзького технологічного інституту: підбір місця роботи, видача субсидій діючим членам товариства та матеріальної допомоги вдовам та втретім померлим членам товариства. Проект Статуту Товариства технологів було розроблено в 1884 р., а затверджено з великою чистимкою та значними змінами, як і в попередньому випадку з Політехнічним товариством, лише в 1889 р.

Крім Технологічного інституту в Петербурзі інженерної справи навчались також і в Інституті цивільних інженерів та Інституті корпусу гірничих інженерів, де були створені свої товариства інженерів-технологів. Так, в 1886 р. за ініціативою видатного гірничого інженера О. О. Ізноскова (один з піонерів марганцевського виробництва) було засновано Товариство гірничих інженерів, Статут якого офіційно затверджено в 1887 р. Серед основних задач товариства були наступні: організація технічних досліджень в різних галузях гірничої справи, допомога членам товариства та розповсюдження та популяризація технічного знання.

На пам'ять 50-річчя з дня заснування Інституту цивільних інженерів у 1894 р. засновано Товариство цивільних інженерів та ініціативою інженерів-архітекторів А. О. Кургановича, Д. К. Прусака, В. В. Ніколя та ін. Мета створення та діяльності даного товариства полягала в *«...обеспечении неимущих семей членом общества, подыскании работы по заявкам с мест, стипендии; организации исследований в области благоустройства городов и противопожарного строительства, а также организации конкурсов; обеспечения юридических консультаций по спорным вопросам...»* [43].

Практично всі товариства такого типу було створено при різних технічних закладах, що також розміщувались в столичних містах Москва та Санкт-Петербург. З економічним піднесенням південних промислових регіонів Російської імперії технічні виші було відкрито в Харкові (Харківський технологічний інститут, 1885 р.) та Катеринославі (Катеринославське вище гірниче училище, 1899 р.), при яких, в свою чергу, також виникають товариства їх випускників: Південно-Російське товариство технологів (ПРТТ, 1895 р.) і Товариство інженерів, що закінчили Катеринославське вище гірниче училище (ТІ КВГУ, 1911 р.).

На Катеринославщині з подібних товариств привертає увагу Товариство інженерів, що закінчили КВГУ (ТІ КВГУ), яке ми віднесли до другої групи науково-технічних об'єднань. Першим об'єднанням інженерів-технологів на півдні Російської імперії стало Південно-Російське товариство технологів, засноване в 1895 р. випускниками Харківського технологічного інституту. Хоча дані товариства було створено при вищих технічних закладах їх випускниками – це були самостійні інституції, які не мали організаційних стосунків з вищими навчальними закладами. На цьому наголошував директор Харківського технологічного інституту (ХТІ) В. Л. Кирпичов, обгрунтовуючи необхідність створення ПРТТ: *«Предполагаемое общество будет вполне самостоятельно и не имеет никакой организационной связи с Харьковским технологическим институтом и другими учебными заведениями ведомства Народного просвещения – а также нисколько не затрагивает уставы и правила этих учебных заведений. Без сомнения, на деле окажется, что большинство членов предложенного общества, по утверждению его установленным порядком, будет состоять из лиц, окончивших курс в Харьковском ТИ, но проект устава не устанавливает в этом отношении каких-либо исключительных правил... В общих принципах своих и многих подробностях предполагаемое общество будет тождественно с существующим С-ПБ обществом технологгов, которое в короткое время своего существования достигло блестящего положения и принесло большую пользу оканчивающим курс в С-Пб ТИ.*

... а для Харьковских технологгов нет соответствующего общества, которое служило бы тесной связью их по окончании курса института. Подобные общества весьма облегчают приискание мест на фабриках, заводах и ж/д, и кроме помощи самим технологам оказывают немаловажное содействие владельцам и распорядителям промышленных предприятий... Без такого центрального органа, в котором сосредотачиваются все сведения, о технологгах, свободных от занятий или желающих переменить место служения, и куда стекаются все предложения о вакантных местах, русским техникам, при обширности нашего отечества, будет весьма затруднительно приискать себе занятие...» [44, л. 3-4].

Як і всі подібні інженерно-наукові товариства ПРТТ мало на меті не лише здійснення науково-технічної діяльності, а й «взаимное вспоможение технологгов». Тому не дивно, що гірничі інженери-випускники Катеринославського вищого гірничого

училища, маючи на меті відкриття свого науково-технічного товариства, за основу своєї діяльності взяли Статут ПРТТ й розробили свій за його аналогією.

Засновниками Товариства інженерів, що закінчили Катеринославське вище гірниче училище, виступили А. П. Виноградов ІІ, С. С. Сврейнов, які входили до складу першого випуску КНГУ. За існуючою на той час процедурою 29 вересня 1911 р. Міністерством внутрішніх справ було затверджено Статут «Товариства інженерів, що закінчили Катеринославське вище гірниче училище».

Процедура затвердження Статуту Товариства інженерів, що закінчили Катеринославське вище гірниче училище тривала протягом шести місяців, доволі короткий період для такої важливої справи. Скоріш за все такому швидкому вирішенню посприяв Статут Південно-Російського товариства технологів, який було взято за зразок. Шлях ПРТТ щодо відкриття товариства й затвердження свого Статуту виявився довгим і тернистим. Процедура затвердження Статуту тривала більше двох років ймовірініше за все тому, що Південно-Російське товариство технологів було одним з перших самостійних товариств технологів на периферії Російської імперії. Хоча в цей період вже успішно працювали аналогічні інженерно-технічні товариства (Політехнічне товариство при Імператорському Московському технічному училищі (1877 р.) і Товариство технологів (1884 р.) все ж до Статуту ПРТТ було зроблено низку зауважень, що стосувались навіть формулювання мети, де було запропоновано виключити пункт а): «§1. Цель общества троякая: а) взаимопомощь членам на почве широкой научной и технической деятельности» [46], хоча завдання «вспоможения» в питаннях пошуку місця роботи та матеріальної допомоги членам товариства та їх сім'ям є не менш важливим, ніж наукова й технічна діяльність.

Мета створення Товариства інженерів, що закінчили Катеринославське вище гірниче училище недвозначно сформульована в Статуті: «а) объединить членов его на почве научной и практической деятельности в технической области, выражаемое в доставлении возможности обмениваться приобретенными знаниями и содействовать этим развитию наук в отечестве; б) оказание помощи нуждающимся членам и их семьям; в) облегчение сношений между предпринимателями с одной стороны и членами общества с другой – в доставлении мест и занятий членам общества» [46, с. 1]. Завдання «вспоможения» в Статуті поряд з науково-технічною діяльністю виступає

першочерговим, бо значення слова «вспоможение – пособие, материальная помощь», відображає головну ідею створення як Південно-Російського товариства технологів, так і Товариства інженерів, що закінчили Катеринославське вище гірниче училище.

Статути цих товариств схожі за своєю структурою: 1. Мета товариства; 2. Кошти товариства; 3. Склад товариства, права і обов'язки членів; 4. Діяльність товариства; 5. Управління справами товариства; 6. Про закриття товариства. Як бачимо, науково-технічні товариства технологів-випускників технічних вишів мали однакову організаційно-управлінську структуру, близькі за змістом і призначенням завдання, виконували подібні суспільно-наукові функції.

В процесі наукового пошуку на Катеринославщині були виявлені інші науково-технічні товариства, які ми віднесли до третьої групи громадсько-наукових інженерних об'єднань – самостійні товариства, головний відділ яких знаходився не в столиці, а на периферії:

- Товариство маркшейдерів півдня Росії (1913),
- Товариський гурток інженерів Катеринославського району (1909).

Ці товариства різнилися як за своїм функціонально-дисциплінарним призначенням, так і за управлінською організаційною структурою. Близькими за змістом були їх статути, в яких визначалась головна мета створення та діяльності науково-технічних товариств означеного типу, а саме об'єднання всіх представників інженерно-технічної інтелігенції відповідного регіону. Членами науково-технічних товариств були представники технічної інтелігенції: здебільшого професори вищих технічних навчальних закладів та університетів, а також інженери, технологи, службовці та промисловці. Тому зрозуміло, що всі науково-технічні товариства своє основне завдання вбачали в популяризації технічних знань, задоволенні потреб промисловості та визначенні пріоритетних напрямів розвитку науки й техніки, зокрема, та напрямів технічної політики держави взагалі.

Як зазначалось вище, найбільш потужним центром наукової технічної думки на початку XX ст. був Петербург, бо саме там знаходились головні технічні навчальні заклади держави – Санкт-Петербурзький Технологічний інститут (СТІ) та Петербурзький Гірничий інститут (ПГІ). Після закінчення інституту випускники інститутів підтримували між собою відносини й продовжували професійне спілкування, що привело до утворен-

ня ще однієї форми організації науковців – товариських гуртків. Першим таким гуртком, створеним за ініціативою випускників СТІ, став гурток інженерів Московського району, який поєднав у своєму колі всіх місцевих технологів-однодумців і за декілька років свого існування став одним з найбільших об'єднань інженерів-технологів: *«По количественному составу наиболее массовыми были РТО (свыше 1 тыс. человек) и Кругок технологов московского района (1254 человека). Остальные имели в среднем 50-75 членов...»* [47].

За аналогією з московськими технологами випускники СТІ, що проживали в Катеринославському районі, зорганізувалися в Товариський гурток інженерів (ТГІ), який розпочав свою діяльність у 1909 р. Як відомо, Санкт-Петербурзький практичний технологічний інститут засновано 28.11.1828 р. У грудні 1903 р. у вітальній адресі з приводу 75-річчя інституту наголошувалось: *«Все питомцы института были подготовлены к живому делу и к отечественному труду... Они разносят свои знания и свое культурное влияние в разнообразные сферы промышленной и общественной жизни, упрочивая доброе имя русских техников и достойно поддерживая славу института»* [48]. Крім того, випускники СТІ підтримували між собою тісні зв'язки, багато спілкувалися й товаришували. Не винятком були й колишні студенти столичного технологічного інституту, які проживали на Катеринославщині

щороку вони збиралися на традиційний святковий обід з приводу річниці своєї *«Almae martis»*. 28 листопада 1908 р. на такому обіді в процесі спілкування була висловлена думка про необхідність об'єднання й більш активного спілкування, бо навіть такі дружні обіди один раз на рік *«способствуют оживлению утраченной связи между инженерами»*. Як наслідок цієї ідеї визріло рішення про створення, подібно до гуртка інженерів Московського району, свого товариського гуртка інженерів, яке реалізувалось вже 18 січня 1909 р., коли відбулись перші організаційні збори. В цьому засіданні було обрано тимчасове бюро з п'яти осіб (П. І. Ільїнський, Г. М. Степаненко, А. Ф. Родзевич-Білевич, К. І. Шпельта, О. І. Мюнцер) та сформульовано мету й основні завдання гуртка:

«- в среде инженеров назрела уже потребность объединения и сближения на почве научной и просветительной деятельности путем собраний, докладов и сообщений из области техники и труда; ...»

- кружок технологів розширити і зробити общим для инженерів всіх спеціальностей» [49, с.2].

Як бачимо, гурток із самого початку мав на меті об'єднання всіх представників інженерно-технічної інтелігенції Катеринославщини.

Товариський гурток очолювало бюро з п'яти осіб, й від початку мав на меті об'єднання всіх представників інженерно-технічної інтелігенції Катеринославщини. ТГІКр був створений, в першу чергу, за ініціативою випускників Петербурзького гірничого інституту (як і товариства, які ми віднесли до другої групи). Різниця між цими інженерними товариствами полягає в тому, що ТІ КВГУ було засновано, поперше, за місцем знаходження вишу, а по-друге, об'єднувало тільки випускників означеного вищого технічного закладу.

На момент створення Товариського гуртка інженерів у Катеринославі вже більше 15 років функціонувало інше об'єднання представників технічної інтелігенції – Катеринославське відділення Імператорського Російського технічного товариства (КВ ІРТТ, 1892 р. заснування). Навіть оглядово, порівнявши списки членів КВ ІРТТ і Катеринославського гуртка інженерів, знаходимо значну групу інженерів, які входили до складу обох науково-технічних об'єднань Катеринославського району: М. Д. Аверкієв (лаборант, Катеринославське Вище Гірниче Училище (КВГУ)), Д. М. Бенешевич (гірн. інженер), Г. Г. Бридський (інженер-технолог), О. Ф. Булацель (інженер шляхів сполучення), М. В. Буйницький (інженер-технолог, член Губернської Земської Управи), Є. А. Безсонов (інженер-технолог), М. М. Гогоцький (гірничий інженер, директор Брянського заводу), Є. П. Гібнер (інженер шляхів сполучення), В. О. Гуськов (гірничий інженер, професор, КВГУ), А. С. Гутовський (інженер-механік) й ін. Цей список ще можна продовжити великою кількістю прізвищ. Очевидно, що діяльність молодого, тільки-но створеного співтовариства привертала увагу представників технічної інтелігенції й вочевидь доповнювала й урізноманітнювала їх життя й професійну діяльність поряд з членством у Катеринославському відділенні ІРТТ.

А діяльність Катеринославського гуртка інженерів дійсно була різноманітною й не обмежувалась лише науково-технічною проблематикою. Так, за перший звітний період (квітень 1909 р. – вересень 1910 р.) було проведено 17 засідань, присвячених обговоренню актуальних технічних і професійних питань та вирі-

шення поточних проблем з життя «Гуртка». У цих засіданнях було зроблено п'ять доповідей, з яких:

- три доповіді технічного характеру: «Об осушении воздуха, вдыхаемого в домшные печи» (А. Ф. Родзевич-Білевич також член КВ РТТ); «О жидком воздухе и его применении с опытом» (І. М. Пікітін, член КВ РТТ); «О прогрессе техники» (Я. О. Сегал, член КВ РТТ);

- дві доповіді з актуальних популярних питань: «О современном положении авиатики» (О. М. Горохов); «О пределах человеческого познания» (Г. М. Степаненко) [50, с. 6].

Звернімо увагу – авторами перших доповідей у перших засіданнях гуртка інженерів виступили члени Бюро, подаючи приклад і заохочуючи своїх колег до спілкування й активної діяльності.

Доповідь О. М. Горохова про сучасні успіхи повітроплавання викликала особливий інтерес у членів гуртка. Було прийнято рішення щодо проведення відповідної публічної лекції в м. Катеринославі, що й було здійснено 27 вересня 1909 р. в Аудиторії народних читань. Лекція супроводжувалась кінематографічними картинками авіаційних змагань. Цей захід мав широкий успіх у пересічних громадян міста, тому не дивно, що до Бюро гуртка надійшло запрошення з проханням провести цю публічну лекцію в м. Олександрівську, яка відбулась 9.11.1909 р. До речі, кошти від проведення цього заходу було передано Катеринославським гуртком інженерів до фонду КВ РТТ на побудову приміщення для вечірніх курсів. У процесі наукового пошуку було з'ясовано з протоколу засідання загальних зборів Катеринославського відділення РТТ від 3 грудня 1909 р. й конкретну суму перерахованих Гуртком інженерів коштів – 100 крб. [41] – досить значна сума з огляду на те, що КГІ був громадською організацією, яка працювала на умовах самофінансування (в основному це були членські внески, що складали 2 крб. на рік).

Означений факт співпраці між інженерно-науковими товариствами Катеринослава був не поодиноким, бо представники науково-технічної інтелігенції міста, незважаючи на членство в тому чи іншому професійному об'єднанні завжди мали спільні інтереси, цінності та цілі.

Діяльність Катеринославського гуртка інженерів з перших днів існування була досить різноплановою, зрозуміло, що в такому разі Гурток не міг пройти повз грандіозного для Катеринослави заходу як «Південно-Російська обласна промислова,

сільськогосподарська й кустарна виставка», яка проводилась протягом червня-вересня 1910 р. у місті. Члени Гуртка вирішили скористатись такою великою нагодою й уже в засіданні 7 листопада 1909 р. за пропозицією Бюро було порушено питання про облаштування під час проведення виставки технічного з'їзду. Враховуючи своєчасність та необхідність такого заходу на зборах одноголосно було прийняте рішення звернутись до Катеринославського відділення Російського технічного товариства із пропозицією про спільну організацію з'їзду та виділення спільних коштів на необхідні витрати. Розпочата справа мала плідне продовження. В Журналі загальних зборів КВ ІРТТ від 14.01.1910 р. знаходимо наступну інформацію: «2. *Получено письмо от Товарищеского кружка инженеров с просьбой обсудить вопрос об организации технического съезда во время работы выставки в екатеринославе, о субсидии Технического общества и о желательности доложить об этом съезде Распорядительному комитету выставки в заседании 15 января...*» [51]. Після активного обговорення пропозиції прийнято позитивне рішення про скликання з'їзду з питань гірничої справи, металургії та машинобудування. Розпочалась спільна активна підготовка роботи технічної спільноти по підготовці з'їзду: розроблено програму та загальні положення, створено тимчасовий комітет, до складу якого увійшли представники Вищого Гірничого Училища, КВ ІРТТ, Гуртка інженерів та ін. До речі, цей тимчасовий комітет потім у повному складі був включений до Комісії з питань облаштування з'їзду при Розпорядчому комітеті виставки. У складі Комісії бачимо членів КГІ: М. І. Іванова, М. Й. Лебедева, Й. О. Сегала, І. І. Тихонова, О. М. Терпігорева, В. О. Гуськова, М. М. Федорова та ін. З дозволу Міністра Внутрішніх Справ З'їзд діячів з гірничої справи, металургії та машинобудування з успіхом пройшов у Катеринославі з 1 до 7 вересня 1910 р. [51-54]. З цього приводу слід також відмітити, що 4 вересня відбулося об'єднане засідання Гуртка інженерів та Катеринославського відділення ІРТТ, до роботи в якому було запрошено членів з'їзду як почесних гостей.

У перші роки діяльності було розпочато цілу низку важливих не лише для гуртка, а й для всієї інженерно-технічної спільноти Катеринославщини, справ. Так, при вечірніх курсах для робітників, що були організовані Катеринославським відділенням Імператорського Російського технічного товариства, гурток відкрив в 1911 р. професійно-технічну бібліотеку в пам'ять 19 лютого 1861 р., ушанувавши таким чином події

...і в відміною кріпацтва в Російській імперії. На утримання бібліотеки та поповнення її фондів рішенням загальних зборів щорічно виділялась певна сума коштів: на придбання книг 13-25 крб., на переплетення 5-11 крб.

Серед нововведень у діяльності Товариського гуртка інженерів слід відмітити також організацію та проведення повторувальних курсів із сучасних питань науки й техніки. З ініціативи голови гуртка Георгія Макаровича Степаненка було втілено в життя цю ідею, бо він, як провідний фахівець, прекрасно розумів значення інженерів сучасності, значення науки і техніки для розвитку виробництва, а також важливість наукового висвітлення технічних питань для працюючих інженерів, техніків, технологів та ін.

За структурою Гурток відрізнявся від попередніх науково-технічних товариств тим, що мав у своєму складі не відділи, а бюро, їх було два: лекційне та екскурсійне. Слід зазначити, що заходи, проведені вказаними бюро, за своїм призначенням носили як науково-технічний так і побутово-пізнавальний характер.

Діяльність ТГІ була різноманітною й не обмежувалась лише науково-технічною проблематикою, бо, в першу чергу, це все ж був гурток в широкому розумінні цього слова, тому й форми організації його діяльності мали свої особливості, однією з яких було традиційне проведення колективних сімейних заходів з метою об'єднання не лише інженерів, а й їх сімей: сімейні вечори з концертною програмою, танцями та дружньою вечерею. Посидуючи приємне й корисне проводились також екскурсії для всіх бажаючих: на Дніпровський металургійний завод, де екскурсанти радо вітали представники адміністрації та інженери заводу; в Кайдаки для ознайомлення зі спорудами міського водогону; в Одесу на художньо-промислову виставку, після якої відвідали у Миколаєві Суднобудівний та Чорноморський заводи [55, с.5].

У воєнні роки (Перша світова війна) значна кількість науково-технічної інтелігенції залишилась без роботи, а значить і без будь-яких коштів до існування, тому в засіданні 17.01.1915 р. за ініціативою В. П. Глодовського розглядалось питання про створення при ТГІКр Довідково-посередницького бюро для допомоги членам Гуртка у працевлаштуванні. Рішенням загальних зборів Володимиру Петровичу було доручено розробку Правил діяльності вказаного відділу. Проект Статуту Довідково-посередницького відділу, в основу якого було покладено правила аналогічного бюро при Московському гуртку техніків, був

представлений на розгляд загальних зборів членів гуртка. Після затвердження Статуту Правління ТГІКр призначило головою відділу Івана Миколайовича Нікітіна (товариш голови ТГІКр). За структурою Статут складається з двох частин: 1 – Мета й обов'язки Відділу, 2 – Обов'язки членів ТГІКр, *«ищущих места и занятия»*. Як наголошується в першому розділі Статуту *«Справочно-посреднический Отдел по приисканию занятий членам Товарищеского Кружка...имеет целью содействовать членам Кружка в приискании мест и занятий соответственно их специальности....»* [56]. Практично в даному основоположному документі розроблено порядок оформлення взаємовідносин між Гуртком та особами, які працевлаштовуються через його посередництво.

В період 1910-1913 рр. в Катеринославі створюється й розпочинає офіційну діяльність Товариство маркшейдерів півдня Росії (друге товариство, віднесене нами до третьої групи науково-технічних товариств Катеринослава), до складу якого увійшли й деякі члени ТГІКр. (гірничі інженери П. М. Богословський, М. Ф. Паршин й ін.). Головою ТМПР протягом означеного періоду був професор Гірничого інституту (до 1912 р. Катеринославське вище гірниче училище (КВГУ)) М. П. Леонтовський. Спільність інтересів, близькість громадсько-наукових завдань та цілей сприяли активній співпраці також і між цими науково-технічними товариствами.

В кінці XIX ст. однією з форм організації науки стали професійні з'їзди (лікарів, природознавців тощо). На першому з'їзді (1868) у Петербурзі було вирішено створити товариство природознавців при університетах, чому сприяв новий університетський статут 1863 р., що надав певну самостійність вищим учбовим закладам. Створення ТМПР було ініційовано саме на одному з таких з'їздів – Першому з'їзді маркшейдерів півдня Росії, який відбувся в листопаді 1909 р. в м. Харкові.

Наприкінці XIX ст. починає активно розвиватись Донбас та Кривбас завдяки віднайденим багатим покладам вугілля та залізної руди. Проблеми гірничорудного освоєння та розвитку південної частини імперської території починають вирішуватись на державному рівні. Геолого-пошукові роботи з виявлення нових родовищ та їх відтворення в гірничій графічній документації на підставі натурних вимірювань потребували значної кількості відповідних фахівців-маркшейдерів та стали стимулом для об'єднання фахівців цього профілю з метою розв'язання значених вище проблем. При Гірничому ученому комітеті в 1906 р.

створюється Особлива комісія з питань розробки проекту реформи маркшейдерської справи в Росії.

Аналізуючи стан вугільної промисловості Російської імперії кінця XIX ст. слід зауважити, що найбільш потужними родовищами вугілля були Донецький та Домбровський басейни, на яких видобувалось близько 90% російського вугілля, причому видобуток донецького вугілля був в чотири рази більшим. Збільшенню видобутку вугілля в Донбасі сприяв розвиток металургійної промисловості в Криворізькому гірничовидобувному районі. Тому не дивно, що вище згадана Особлива комісія Гірничого комітету розпочала свою роботу, в першу чергу, в Донецькому кам'яновугільному басейні й протягом зими 1906-1907 рр. було зібрано всі матеріали за проведеними в різні терміни тригонометричними роботами.

В 1909-1913 рр. роботу комісії очолює Володимир Іванович Бауман — видатний російський учений в галузі гірничих наук, ініціатор усієї маркшейдерської справи в державі. За його ініціативою проводиться державна триангуляція на півдні Російської імперії, що дала поштовх для реформування маркшейдерської справи в Донецькому кам'яновугільному басейні, бо саме цей регіон на початку XX ст. став найбільш значущим в промисловому відношенні й найбільш за інші райони потребував перебування та нової організації маркшейдерської справи. Для реалізації поміченого В. І. Бауман порушує клопотання про скликання першого місцевого з'їзду маркшейдерів півдня Росії

Цей з'їзд став не тільки визначною подією в житті науково-технічної інтелігенції, яка була задіяна в гірничій галузі, але й досконалим для всього південного регіону з багатьох причин:

а) з'їзд маркшейдерів півдня Росії став першим в Росії, хоча й регіональним, з'їздом фахівців-маркшейдерів;

б) постанови названого з'їзду в більш повній мірі, ніж пропозиції комісії Гірничого комітету, визначили характер розробленого *«проекта положення об устройстве маркшейдерской части в России»* [57]. Особливо важливою справою даного проекту стало складання списку координат точок триангуляції Донецького басейну (проведена гірничим інженером І. Я. Рибаконим, опубліковано в 1917 р. в журналі *«Маркшейдерские известия»*, випуск 11);

в) з'їзд та його Бюро заклали підґрунтя для систематичних зборів представників маркшейдерської справи не лише на півдні Російської імперії. Після першого з'їзду (1909 р., м. Харків) проходять ще два південних з'їзди: другий (1911 р., м. Катери-

нослав), третій (1912 р., м. Катеринослав), і тільки в 1913 р. за ініціативою південних маркшейдерів збирається Перший Всеросійський з'їзд маркшейдерів в Петербурзі. Засідання Бюро з'їзду проводились систематично в різних містах південного регіону (Харків, Дебальцево, Катеринослав та інші);

г) в одному з останніх засідань з'їзду було прийнято рішення про створення постійної організації – Товариства маркшейдерів півдня Росії;

д) підготовлені до друку матеріали Першого з'їзду маркшейдерів півдня Росії окремими відбитками побачили світ з обкладинкою «Маркшейдерские известия», таким чином почався випуск першого в Російській імперії спеціалізованого фахового маркшейдерського журналу.

Майже всі вище згадані факти на сьогодні практично не досліджені, тому, вивчаючи історію створення, відкриття та діяльності Товариства маркшейдерів півдня Росії, не можна залишити поза увагою діяльність з'їздів та їх Бюро, а також видавництво журналу «Маркшейдерские известия», оскільки всі ці події тісно пов'язані між собою.

В листопаді 1909 р. в одному з останніх засідань Першого з'їзду маркшейдерів півдня Росії приймається рішення про створення Товариства маркшейдерів півдня Росії. Бюро II з'їзду маркшейдерів півдня Росії розглянуло в засіданні самого з'їзду лише основні положення Статуту, в яких було обґрунтовано нормативно-правову базу діяльності майбутнього товариства:

- I. Мета товариства (§1).
- II. Склад товариства, права та обов'язки його членів (§§2-9).
- III. Кошти товариства (§10).
- IV. Управління справами товариства (§§11-25).
- V. Загальні збори товариства (§§26-35).
- VI. Діяльність товариства (§§36-40).
- VII. Закриття товариства (§41).

Як бачимо, Статут за структурою та змістом мало чим відрізнявся від типових статутів інших наукових об'єднань того часу. Отже, проект Статуту було підготовлено й запропоновано до розгляду в одному з засідань III з'їзду маркшейдерів півдня Росії, який пройшов в Катеринославі з 15 по 21 січня 1912 р.

Але для периферійного товариства тридцять вісім положень складало не абиякий виняток. Товариство маркшейдерів півдня Росії планувало мати в своїй структурі відділення по всій території Російської імперії, а головне відділення розташовувалось в Катеринославі! Саме це положення в Статуті дає підстави

...завданнями це товариство навіть в окрему групу товариств за
...тологією В. С. Сивчука [32].

Головні напрями діяльності створеного товариства впли-
вали з мети, сформульованої у Статуті: «а) *объединить членов*
общества в совместной работе по вопросам научным, техни-
ческим и бытовым, касающимся деятельности маркшейдера;
б) оказывать по мере возможности нуждающимся членам Об-
щества помощь в форме присуждения для них занятий, выдачи
денег и вознаграждений или периодических пособий и попечения
об их семьях» [58, с. 52].

Звичайно, що в першу чергу товариство мало на меті
об'єднання членів не лише в питаннях науково-технічних, а й
повітх у формі матеріальної та практичної підтримки не
лише самих членів, а й їх сімей.

У окремому складі Товариство маркшейдерів півдня Росії
мало членів: дійсних – особи, які займаються практично або
теоретично маркшейдерською справою; почесних, які обрані за
важливі заслуги перед товариством; «членов-соревнователей» –
будь-які особи, які співчувають меті та завданням товариства.
Керівним органом ТМІР виступає Правління та загальні збори,
при чому місцем розташування Правління визначено м. Катери-
нослава.

В організації інженерно-наукової діяльності велике зна-
чення мала видавнича діяльність, якою опікувався окремий
структурний підрозділ товариства – редакційна колегія або ре-
дакційний комітет. Кожне товариство мало своє друковане ви-
дання, в якому висвітлювались актуальні питання науково-
технічного, професійного, прикладного, суспільно-економічного
характеру тощо. Так, КВРПТ видавало свій журнал «Записки
Катеринославського відділення РПТ», на шпальтах якого друку-
вали журнали засідань Ради, журнали засідань загальних зборів,
річні звіти про діяльність товариства, доповіді, оприлюднені на
зборах. ТМІР – започаткувало видання першого в Російській
Імперії фахового журналу «Маркшейдерские известия», Товари-
ство випускників КВГУ – журнал «Новости техники и промыш-
ленности». Товариський гурток інженерів Катеринославського
району розпочав свою видавничу діяльність в досить незвичний
для науково-технічних об'єднань спосіб: в 1912 р. в засіданні
читальних зборів було прийнято рішення про видання на кошти
гуртка лекцій проф. П. Г. Рубіна (першої частини книги) «О
горючих материалах, как источнике тепловой энергии для про-
мышленных целей», прочитаних в поточному році. Таке рішення

не було випадковим, бо курс лекцій Павла Германовича отримав найвищу оцінку спеціалістів, серед яких був і Г. М. Степаненко, відгук якого знаходимо в протоколі засідання загальних зборів від 02. 11.1913 р.: *«Председатель говорил об удовольствии, которое он испытал, при посещении лекций проф. П. Г. Рубина, так талантливо сумевшего в 7 лекциях подробно и стройно развить большую тему. Выпуском лекций в свет проф. Рубин завещает продолжение намеченного дела...»* [56, с. 10].

Книга мала успіх й стала дуже популярною серед фахівців, тому на початку 1913 р. світ побачила вже друга частина книги П. Г. Рубіна, яку від початку планувалось видати як додаток до вже виданої. Тільки після цього світ побачили «Годовые отчеты Товарищеского кружка инженеров екатеринославского района», в яких друкувались звіти про поточні справи й доповіді, читані в засіданнях загальних зборів.

Отже, розглянувши науково-технічні товариства Катеринослава у період, що вивчався, ми бачимо, що у складі, принципах і порядку організації діяльності, структурі мали як спільні так і відмінні характеристики. Так, щодо складу слід зауважити, що товариства здебільшого складались з дійсних та почесних членів. В окремих випадках у складі передбачено наявність членів-«сореєнователей» (Товариство інженерів, що закінчили КВГУ, Товариство маркшейдерів півдня Росії). Зазвичай дійсними членами виступали інженери різної спеціалізації (гірничі, цивільні, військові, рудничні, шляхів сполучення, технологі, механіки, будівельники, хіміки, металурги тощо). Обмеження на членство в товаристві було лише в ТІКВГУ, бо дійсними членами могли бути лише випускники Катеринославського вищого гірничого училища. З огляду на те, що в Катеринославі одночасно працювало декілька науково-технічних інституцій, то, зрозуміло, що одні й ті ж особи входили до складу різних товариств одночасно. Так, порівнявши, наприклад, списки членів КВ ІРТТ і Товариського гуртка інженерів або Товариського гуртка інженерів та Товариства маркшейдерів півдня Росії, знаходимо значну групу інженерів які входили до складу обох науково-технічних об'єднань.

Управління діяльністю здійснювали обрані на загальних зборах керівні органи (Рада, Бюро або Правління), до складу яких входили 5-7 осіб, що обирались загальними зборами таємним голосуванням терміном на 1 рік.

Структура товариств також була дещо подібна, виходячи з напрямів діяльності та фахового спрямування членів – відділен

...і (ТМІР – відділення за місцем знаходження (фізичної та професійної освіти, будівельно-дорожній, механічний і чимно-металургічний), річні бюро (ТІКр – лекційне, екскурсійно-доповідно-посередницьке). Крім того, для вирішення окремих питань створювались тимчасові Комісії, які мали місце в роботі Катеринославського відділення РТТ, Товариства випускників КВІУ, Товариського гуртка інженерів Катеринославського району.

3. ХАРКІВСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ СИСТЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

1920-ті роки були знаменними для науки в Україні, але переломним моментом на першому етапі можна вважати 1921 рік. Саме в цей рік Українська Академія Наук стала Всеукраїнською, очоливши та скерувавши наукову діяльність великої кількості інститутів, наукових товариств та інших установ, які прагнули стати академічними. Причому до ВУАН не перестають добровільно прилучатися різноманітні наукові установи м. Києва [59].

Серед наукових товариств, що приєдналися в 1921 році до ВУАН, було й Українське Наукове Товариство (УНТ), на прикладі якого можемо наочно побачити всі характерні особливості процесу реорганізації науково-дослідницьких співтовариств.

На зазначений рік УНТ проводило широку громадсько-наукову, суспільно-організаційну та видавничу діяльність, мало свій музей, друкарню, велику бібліотеку, екскурсійне бюро та бюро наочного приладдя, проводилась плідна робота щодо поширення наукових знань серед широких суспільних мас. Розгалуженою й чіткою була і структура Українського Наукового Товариства: відділи (гуманітарних та природничих наук) та різнопрофільні секції, підсекції та комісії в Києві, філії. Навіть за своєю структурою товариство було унікальним, бо здійснювало універсальну наукову діяльність в різних галузях наукового знання, що вирізняло його з низки сучасних йому наукових товариств. Тому не випадково значні суперечки викликало злиття самостійного діючого наукового товариства з УАН. Як свідчать архівні джерела, філії УНТ залишились без фінансування, бо навіть не знали, що товариства вже не існує, а вони офіційно входили до складу академічних установ [60].

Процес реорганізації та злиття УНТ з ВУАН взагалі не торкнувся діяльності вказаних філій. Треба зазначити навіть більше, з 1921 рік вони були забуті і не мали підтримки з центру, врешті як і багато інших науково-дослідних установ, навіть ті, що були знову створені при ВУАН.

Але за декілька років ситуація докорінно змінилася. Так, Оперативних планах на 1923-1925 роки по НК задач Академії Наук ставиться створення мережі наукових товариств [61, 62]. Результатом стала поява в середині 1920-х років низки товариств при ВУАН і не тільки (Дніпропетровське Наукове Тowa

риство, Одеське Наукове Товариство, Харківське Наукове Товариство, Ким'янець-Подільське Наукове Товариство, Полтавське Наукове Товариство, Шепетівське Наукове Товариство, Лубенське Наукове Товариство, Наукове Товариство на Донбасі тощо).

Серед названих наукових товариств увагу привертає Харківське Наукове товариство при ВУАН або Харківське наукове товариство (ХНТ), щодо історії заснування та діяльності якого в сучасній історіографічній літературі відсутні будь-які розвідки.

ХНТ при ВУАН досить швидко було зорганізовано і відразу розгорнуло активну роботу. Та це й не дивно тому, що в 1924 році воно розпочало свою роботу як окреме товариство, але фактично воно існувало ще з 1921 року, як філія УНТ в Харкові. З досліджених документів випливає, що ХНТ є правонаступником УНТ. І воно саме так себе і позиціювало. Аналізуючи подальші події, можна сказати, що це була остання важлива опричи, яку встигло зробити УНТ як незалежне товариство до злиття з ВАП, бо саме ХНТ продовжило велику справу УНТ. Ця подія висвітлювалась того часу, як в наукових виданнях, так і в періодичній загальної характеру [63].

У ХНТ були організовані та працювали такі секції: історично-філологічна, соціально-економічна, кооперативна, природничі та інші [25]. Як бачимо, Харківська філія успадкувала від УНТ навіть універсальну структуру.

На установчій нараді 26 січня 1921 року брали участь 12 осіб, серед яких були академік Багалій Д. І., професори Сумцов М. Ф., Петренко Г. Ів., Федоровський О. С., О. С. Яната та інші. Чи 3 дні на наступній нараді було обрано членів Ради Філії УНТ. Це був офіційний початок роботи філії УНТ в Харкові і перший крок до започаткування в майбутньому Харківського наукового товариства.

Про те, що ХНТ веде відлік своєї діяльності від Харківської філії УНТ свідчить, зокрема, і ухвала Президії ХНТ при ВАП від 15 вересня 1926р.: «...УХВАЛИЛИ: Скласти і надрукувати справоздання Т-ва та його секцій за 1925-1926 рр., разом і з п'ятиріччя існування Т-ва (зараховуючи 3 роки існування Харківської Філії УНТ)» [64, с. 90].

Надалі діяльність Харківського наукового товариства розгорнулася досить широко: «ХНТ, що розпочало свою працю з 21 осіб в березні 1924 року, зараз уже досить широка і популярна науково-громадська організація не тільки для м. Харкова, а навіть в Союзі і за кордоном...» [63]. Іншу інформацію про по-

чаток діяльності ХНТ зустрічаємо в першому випуску журналу «Український Медичний Архів», де повідомляється, що засновано ХНТ при УАН в 1923 році в Харкові з ініціативи досить нечисленної групи українських наукових робітників з різних галузей науки. Першим головою Товариства був академік Дмитро Багалій, а потім проф. Матвій Яворський [65]. Як бачимо, дати заснування ХНТ, наведені у двох наведених джерелах, не збігаються. Чим це пояснити, на сьогодні важко впевнено відповісти. Також в одних джерелах повідомляється, що першим головою товариства був академік Дмитро Багалій [64]; в інших вказано, що першим головою ХНТ був проф. Матвій Яворський.

Процес роботи над статутом та процедура його затвердження відбувалися доволі довго, і відзначалися ретельністю.

Харківське наукове товариство від початку дуже відповідально та ретельно ставилося до своєї роботи. Розглянуті факти свідчать також про те, що хоча Товариство і рахувалося при ВУАН, але фактично діяло як самостійне наукове співтовариство: мало своє правління, самостійно обирало своїх членів, як УНТ, мало право на свою печатку як і його окремі секції, здійснювало широку видавничу діяльність; так само, як і УНТ, самостійно співпрацювало з іншими науково-дослідницькими установами, про що свідчить листування ХНТ з різноманітними установами та науковими діячами, як України так і Європи. Крім того ХНТ провадило широку громадсько-просвітницьку роботу і навіть організовувало окремі самостійні наукові інституції: Українське сільсько-господарське наукове товариство створене на базі сільсько-господарської секції [64, с. 109]; Науково-дослідний Зоотехнічний Інститут [64, с. 97]; Українське товариство дослідження Криму [64, с. 21] тощо. Як бачимо Харківське наукове товариство в своїй діяльності продовжувало традиції, форми й методи роботи Українського наукового товариства. Принаймні так було спочатку, адже наприкінці 1920-х років ситуація докорінно змінилась. Зміни торкнулись різних сторін життя ХНТ: чисельності членів товариства, його структури та діяльності в цілому.

Певна достовірна інформація засвідчує, що ХНТ охоплювало у своїй діяльності значну кількість наукових працівників з різними галузями знання. В Протоколах Засідання Ради Товариства міститься, зокрема, інформація, що на 5 квітня 1926 року, Товаристві було 5 секцій з наступною кількістю членів, затверджених Радою: Педагогічна – 45 членів (11 дійсних членів, 3 членів співробітників), Медична – 8 (5 дійсних, 3 членів співро

Вітників), Природнича – 31 (15 і 16 відповідно), Сільськогосподарська – 22 (13 і 9) та Секція Сходознавства – 13 (2 і 11), в яких було 46 дійсних членів, і 73 членів співробітників, тобто 119 членів по секціях [66]. Діяльність товариства набирала швидких обертів, бо вже через місяць чисельність секцій та кількість членів у них значно збільшується. Протокол засідання Ради ХНТ від 4 травня 1926 року свідчить, що на той момент в Харківському науковому товаристві було 10 секцій. Найбільш чисельними секціями стали медична й технічна, в яких нараховувалось по 112 членів; секція сільськогосподарська, природнича, соціально-історична, педагогічна й бібліотечно-бібліографічна мали від 14 до 45 членів. Решта секцій – сходознавства, соціально-економічна та мови – були нечисленними [63].

На 1 липня 1927 року Товариство об'єднувало 500 наукових робітників м. Харкова, незалежно від їх національності. В Харківському науковому товаристві налічувалося 9 секцій та 6 підсекцій (див. табл. 3.1.).

Таблиця 3.1- Структура Харківського наукового товариства, 1927 р. *

№ п/п	Назва секції або підсекції	Голова
1	Соціально-історична	проф. В. Дубровський
2	Соціально-економічна	проф. О. Лозовий
3	Технічна	проф. І. Немеловський
4	Природнича	засл. проф. М. Білоусів
5	Медична	засл. проф. В. Рубашкін
6	Сільськогосподарська	проф. О. Соколовський
7	Педагогічна	проф. О. Попов
8	Секція мови	проф. А. Булахівський
9	Бібл.-бібліографічна	В. Рожко
10	Зоотехнічна підсекція	проф. І. Широких
11	Лісова підсекція	проф. О. Колесників
12	Ботанічна підсекція	проф. Д. Віленський
13	Прикладного Мовознавства	проф. М. Сулима
14	Постійна Комісія по вивченню кров'яних угруповань	проф. В. Рубашкін
15	Підсекція Аерофотоздіймання	проф. Л. Дахов

Таблиця складена за даними доповідної записки ХНТ до Укнауки 1927 р.

Найбільш широко розгорнули роботу медична, технічна та педагогічна секції. Решта секцій виявили себе досить слабо, особливо соціально-економічна. При Президії товариства було організовано й Екскурсійне бюро.

Інтерес до природничих наук у 20-ті роки був настільки живим й активним, що в деяких товариствах секції за чисельністю своїх членів й плідною діяльністю значно перевищували регламентовані розміри своєї інституції. Так сталося й з природничою секцією Харківського Наукового Товариства, яка виросла до саморегульованого органу і відокремилась в самостійне товариство [67-72]. Вона була однією з найактивніших у товаристві, тому в 1927 році стала видавати свій журнал за підтримкою Укрголовнауки.

Медична секція Харківського наукового товариства, яка була одним з перших і найуспішніших підрозділів товариства, була заснована 28 лютого 1925 року. Першим головою, але на дуже короткий термін (один рік), став д-р І. Холодний. Пізніше протягом майже усього існування даної секції головою був засл. проф. В. Рубашкін. Серед найактивніших членів секції виявилися такі видатні вчені як: професори М. Мельников-Разведенков, С. Якушевич, О. Палладін, М. Білоусов, В. Воробйов, В. Шамов, С. Златогоров; д-ри І. Холодний та Г. Радченко; І. Петренко та інші [73]. Менш ніж за 2 роки, а саме станом на 1 лютого 1927 року секція налічувала вже 132 науковця [73, с. 191].

Медична Секція була створена з метою науково розробляти й студіювати питання в галузі теоретичної, профілактичної та клінічної медицини, об'єднувати в науково-організаційних справах працю науково-дослідних інститутів та кафедр, допомагати в їхній видавничій діяльності, розробляти питання методології виховання наукових робітників, аспірантів та студентів, активно допомагати Медичному Відділові Академії Наук тощо. Виходячи з поставленої мети секція розгорнула активну діяльність, залучивши до співпраці такі інституції як Харківський Медичний та Ветеринарний Інститути, Німецьке Товариство по вивченню кров'яних угруповань.

При Медичній Секції було організовано діяльність декількох Постійних Комісій. 1 грудня 1926 року з пропозиції проф. Володимира Рубашкіна було засновано «Українську Постійну Комісію по вивченню кров'яних угруповань», яка функціонувала як окреме товариство.

27 грудня 1927 року було засновано Постійну санітарно-ентомологічну комісію, яка мала такі завдання: «... Збирання

обробки матеріалів з фауни членистоногих паразитів людини і тварин; вивчення їх географії та поширення; вивчення паразитів, членистоногих щодо їх епідеміології, епізоотії і біології; консультативна допомога робітникам периферії в галузі вивчення комах і кліщів, що мають медико-ветеринарно-санітарне значення ...» [74].

На окрему увагу заслуговує унікальний структурний підрозділ Медичної Секції ХНТ – Мечниковський Комітет, який було утворено при Медичній Секції 29 жовтня 1926 року з нагоди 10-річчя від дня смерті Іллі Ілліча Мечникова. Про велике й виключне значення цієї інституції говорить той факт, що вже після одного року діяльності Мечниковський Комітет при Медичній Секції ХНТ було перейменовано на «Український громадський комітет увічнення пам'яті проф. Іллі Мечникова». Комітет проводив широку громадську діяльність задля популяризації наукових досягнень великого вченого та увічнення його пам'яті як на батьківщині так і поза її межами. До комітету було обрано відомих вчених: проф. Миколу Білоусова – голова, проф. Володимира Рубашкіна, проф. Семена Златогорова, проф. Михайла Маркова, проф. Миколу Мельникова-Розведенкова, проф. Олександра Янату, д-ра Іллю Петренка – секретар.

Ідея щодо створення комітету виникла в середовищі членів Медичної секції Харківського наукового товариства в 1927 р., коли минуло 10 років з дня смерті великого вченого. Про ці події знаходимо інформацію в першому номері журналу «Український медичний архів»: «... 29 жовтня 1927 року на урочистому засіданні Медичної й Природничої секції Х. Н. Т-ва, присвяченому пам'яті Іллі Ілліча Мечникова, з нагоди 10 річчя з дня його смерті, було ухвалено утворити Мечниковий Комітет на увічнення в Харкові пам'яті великого всесвітнього вченого...» [75, с. 148]. Про таке рішення членів Харківського наукового товариства президія зборів повідомила дружину Іллі Ілліча, надіславши їй та проф. Roux телеграму в Париж: «Секція медицини й природознавства Х. Н. Т-ва в урочистому засіданні, присвяченому пам'яті Мечникова, надсилають своє шанобливе привітання Ользі Миколайовні – супутниці життя незабутнього великого навчителя, що почав свою наукову працю на Україні, й професорові Roux, як директору Інституту, де так блискуче розвинулось і закінчилось славетне життя Іллі Ілліча» [76, с. 11].

Відразу до комітету було обрано наступних осіб: проф. Миколу Білоусова (голова), проф. Володимира Рубашкіна, проф. Семена Златогорова, проф. Михайла Маркова, проф. Миколу

Мельникова-Розведенкова, проф. Олександра Янату, д-ра Іллію Петренка (секретар). Надалі на засіданні Вченої Ради Медичної Секції склад Комітету було поширено професором Матвієм Яворським, тов. Гавриловим (ректор Харківського Інституту Народної Освіти), та доктором Михайлом Соловйовим. Але й це не був остаточний склад Комітету, надалі планувалося поширити його представниками державних і громадських організацій, а також представниками загальної та медичної, ветеринарної й біологічної преси.

Мечниківський Комітет працював у трьох напрямках щодо увічнення пам'яті великого вченого: заходи всеукраїнського масштабу, заходи місцевого характеру та на батьківщині І. І. Мечникова на Куп'янщині. Комітет мав на меті проведення конкретних заходів:

- пропаганда ідеї утворення в Харкові Всеукраїнського Інституту Застосованої Біології імені Мечникова;
- утворення Громадського Комітету для збирання пожертв на спорудження в Харкові монумента Мечникова;
- перейменування всіх Санітарно-Бактеріологічних Інститутів на Україні в «Мечникові» інститути;
- заснування премії ім. Мечникова за найкращу наукову працю в галузі біології та медицини по конкурсу Укрнауки та премії ім. Мечникова при ВУЗ'ах за найкращу студентську наукову працю;
- заснування студентської стипендії ім. Мечникова;
- перейменування в Харкові Ветеринарної вулиці та Ветеринарного майдану на вулицю та майдан Мечникова;
- встановлення в Інституті Народної Освіти монумента погруддя Мечникова та утворення також музею ім. Мечникова;
- прикріплення на будинкові, де мешкав Мечников, мармурової дошки з відповідним надписом;
- встановлення в колишній другій гімназії, де виховувався Мечников, монумента-погруддя й мармурової дошки з надписом;
- надання журналу «Український Медичний Архів» - постійної емблеми-медальону з портретом Мечникова;
- розробка й добір архівного матеріалу з харківської доби життя Мечникова;
- перейменування м. Куп'янське на м. Мечникова;
- утворення на батьківщині Мечникова на Куп'янщині школи й бібліотеки ім. Мечникова;

Затвердження на батьківщині Мечникова монументу-пам'ятника Мечникови.

Мечниковський комітет дуже швидко здобув широку популярність, тому кількість його членів значно збільшилась, розширюючи сферу представництва від різноманітних установ різного характеру, так і за напрямом діяльності. На жаль, популярність Мечниковського комітету не вплинула на активність й результативність діяльності організації, бо з плином часу збільшувалися завдання так і залишалися завданнями та теорією. Тому в кінці того ж року Мечниковський Комітет звернувся до Укрнауки з проханням взяти його під свою опіку та допомогти реалізувати свої плани. Як результат, 15 січня 1928 року на розширеному зібранні президії Укрнауки всі перелічені пропозиції Мечниковського Комітету було сповна прийнято й передано на розгляд та затвердження колегії Наркомосвіти.

На початку 1928 року стали очевидними перші результати роботи Комітету. Його перейменовано на Український громадський комітет увічнення пам'яті проф. Іллі Мечникова при Харківському Науковому Товаристві УАН: «... Отже, перша п'ятирічна діяльність громадського комітету пішла на розробку заходів увічнення пам'яті Мечникова та на популяризацію самого громадського комітету серед лікарів та широких кіл населення (інформації на засіданнях, у спеціальній та загальній пресі). Зараз Громадський комітет дбає про здійснення свого плану. Зважаючи на відповідальність узятих на себе завдань, громадський комітет одержав від Харківського Наукового Товариства окремих статут, яким повинен керуватися у своїй діяльності... » [77, с. 164]. Як бачимо з вищевикладеного, громадський комітет не просто прийняв назву, а й почав втілювати в життя намічені заходи. Для впорядкування діяльності Мечниковського комітету з боку ХНТ було розроблено Статут. Однією з перших справ оновленого комітету стало закріплення меморіальних дошок. На пленарному засіданні Мечниковського Комітету від 5 січня 1928 року було ухвалено здійснити в Харкові урочисте відкриття меморіальних дошок 16 травня 1928 року. Дата обрана була не випадково, адже 16 травня – це день народження великого вченого. Для цієї події було обрано спеціальну комісію для розробки порядку організації в цей день мітингів, наукових зборів і т. ін. Треба відмітити, що Мечниковський Комітет впорався з цим завданням відмінно. Про це свідчать віднайдені нами джерела того часу: «... Бюро наукоукраїнського громадського комітету увічнення пам'яті ви-

датного вченого Іллі Мечникова, влаштовує в неділю 20 травня о 12 год. в день в помешканні санітарно-бактеріологічного інституту ім. Мечникова на Пушкінській вул. № 14 урочисте прилюдне засідання комітету з нагоди 83-х роковин з дня народження великого вченого. З промовою на засіданні виступити голова Мечниківського комітету тов. Д. Єфімов, заслужений проф. С. Златогоров. В залі Бактеріологічного інституту буде відкрито монумент Мечникову. На цьому засіданні представники Укрголовнауки та Харківського медичного інституту оголосять конкурс на мечниківські премії за наукові праці. Після засідання члени комітету та гості підуть до будинків колег університету, кол. другої гімназії та будинку, де мешкав Мечников і встановлять тут меморіальні дошки на пошану великого вченого...» [78, с. 5]. З цього повідомлення бачимо, що більшість своїх вищезгаданих завдань Комітет виконав:

- Харківський Бактеріологічний інститут отримав ім'я Мечникова;

- у вестибюлі Бактеріологічного Інституту відкрито монумент Мечникову (до речі, автор монументу – відома скульпторка Леонора Блох, серед робіт якої пам'ятник Т. Шевченку, бюст К. Маркса і Ф. Енгельса, і т. ін.);

- оголошено конкурс на премії ім. Мечникова;

- встановлені 3 меморіальні дошки з відповідними надписами на будинках, де мешкав Ілля Ілліч Мечников.

На тому ж урочистому засіданні було заслухано привітальні телеграми, які надійшли з різних куточків нашої країни від окремих посадовців та громадсько-наукових установ: від наркомата охорони здоров'я Д. Єфімова, від Музею Мечникова при Інституті ім. Л. Тарасевича з Москви, від Московського Тропічного Інституту, від Іваново-Вознесенського Мікробіологічного Інституту (проф. Береснев), від співробітників Ленінградського Інституту ім. Дженнера та від Севастопольського Бактеріологічного Інституту. Як бачимо, Комітет співробітничав та підтримував стосунки з різними науково-дослідними організаціями та інституціями, які, в свою чергу, не стояли осторонь життєдіяльності та розвитку Мечниковського Комітету.

Важливо й те, що географія діяльності Комітету поширювалась по всій Україні, адже справами на Харківщині члени Комітету не обмежувалися: «... намічаються ті-ж самі заходи, адже застосовуючи їх до місцевих умов. Комітет уже почав утворювати свої філії в Києві Одесі та Дніпропетровському...» [79, 147]. На сучасному етапі дослідження, на жаль, не встановлені

були створені філії в цих містах, але достеменно відомо, що розпочати це в 1920-х роках діяльність Мечниковського комітету мала продовження через багато років: в Дніпропетровську в 1949 році в ознаменування 100-річчя з дня народження І. І. Мечникова обласній лікарні було присвоєно звання великого вченого, в Одесі Національний університет носить ім'я І. І. Мечникова.

Розширення й активізація діяльності Мечниковського комітету, безумовно, відбулося завдяки клопотанням та активній праці, перш за все, членів Медичної та Природничої секцій Харківського наукового товариства. Підтвердженням чого є звіт Медичної Секції за 1928 рік: «...вся діяльність Комітету розвивалася переважно завдяки великій активності членів Х.Н.Т-ва, а Медична Секція нашого Т-ва відпускає також й свої кошти...» [70, с. 147]. Крім того не згадати підтримку Укрнауки, Наркомосвіти та інших установ, які допомагали чим могли: фінансами чи активною діяльністю своїх уповноважених. Наприклад, від таких харківських навчальних закладів як Харківський медичний інститут, Ветеринарний інститут, Інститут народної освіти ім. Потебні, сільсько-господарський інститут та досвідно-трудовий інститут, де колись вчився Мечников (колишня друга гімназія) до громадського комітету було надіслано постійних уповноважених.

Тому не дивно, що проведені заходи мали плідні наслідки. При Інституті народної освіти було вирішено зорганізувати біографічний музей ім. Мечникова. При Харківському медичному інституті, ветеринарному інституті, інституті народної освіти ім. Потебні та сільсько-господарському інституті утворено студентські стипендії й премії за наукові праці. Для впорядкування заходів та їх узаконення вийшла постанова Укрнауки від 23.XI. 1927 року: про утворення щорічної премії ім. Мечникова за наукові твори розміром в 1000 карб. та про утворення 4-х аспірантських стипендій ім. Мечникова по 100 карб. з бюджету 1928-29 року, планувалося рівномірно розподілити ці стипендії поміж Харківом, Києвом, Одесою та Дніпропетровськом. Також Комітет планував звернутися до Наркомздоров'я та Наркомзему про утворення ними подібних стипендій.

До речі, премію за наукові твори «... ухвалювали за праці, присвячені: а) експериментальній й прикладній зоології та ембріології; б) загальній фізіології; в) загальній патології; г) ученню про імунітет; д) експериментальній медицині з царини виникнення етіології та патогенези пошесних недуг...». Таку пре-

мію можна було розподілити не більше, як на дві частини. Праця, представлена до конкурсу, повинна була задовольняти такі вимоги: «...бути видатною самостійною, оригінальною, експериментальною розвідкою, що має монографічний характер, бути виконаною в науково-дослідних установах України (незалежно від місця її опублікування)» [79, с. 148]. Присудження премій ухвалювали раз на рік Преміальною Комісією Укрнауки до якої для присудження премії запрошувались представники Українського Громадського Мечниковського Комітету, а також представники Медичної, Природничої та Сільсько-Господарської Секції Харківського Наукового Товариства при УАН. В разі неприсудження премії будь-якого року кошти мали залучатися до спеціального преміального фонду ім. Мечникова при Наркомосвіти України.

Розроблено було також «Положення про Мечниківську премію за студенську наукову працю при Харківському Медичному Інституті». Ця премія була щорічна розміром в 250 карб. за студенські наукові твори, її також не можна було розподілити більше, як на 2 частини, за тими самими вимогами, і в тих самих галузях. Присудження премії ухвалювалося раз на рік Громадським Мечниковським Комітетом за участю представників Правління Харківського Медичного Інституту та студентів Медичного Інституту. В разі неприсудження премії будь-якого року кошти залучалися до спеціального Студенського Преміального фонду ім. Мечникова при Мечниковському Комітеті для того, щоб з цих коштів премії давалися лише студентам Харківського Медичного Інституту.

Про конкурси на обидві премії та про їх наслідки оголошувалося у спеціальній та загальній пресі.

Як бачимо, Медичний Інститут приймав активну участь в роботі Мечниковського Комітету, можливо тому згодом в історіографічній літературі щодо вище згаданих заходів роль Комітету від Харківського наукового товариства, на жаль, була поступово забута.

З розширенням діяльності Мечниковського Комітету виникла необхідність чіткого контролю й керування, тому було організовано Бюро у складі: академік М. Мельников-Розведенков – представник ВУАН та Нарком Освіти; проф. С. Златогоров – представник Санітарно-Бактеріологічного Інституту І. Мечникова в Харкові; проф. О. Яната – представник Інституту Прикладної Ботаніки; проф. М. Марков – представник Харківського Зоотехнічного Інституту; д-р І. Холодний – пре

представник Медичної Секції Харківського наукового товариства; І. Новельський – представник Всеукраїнської Спілки Професійних Союзів; проф. І. Широких – представник Сільсько-Господарської Секції ХНТ; проф. Г. Арнольд – представник Товариства дослідників природи; д-р Г. Масалитинів – представник Українського товариства патологів та Українського патолого-анатомічного Інституту; проф. Я. Постоев – представник науково-дослідної кафедри фізіології; проф. Орлов – представник науково-дослідної кафедри мікробіології та епідеміології; д-р М. Мельник – представник науково-дослідної кафедри мікробіології та епідеміології; проф. В. Паулі – представник науково-дослідної кафедри зоології; проф. О. Супруненко – представник Інституту Прикладної Ботаніки; д-р Ю. Кудрямцев – представник Інституту Науково-Практичної Ветеринарії; д-р Л. Лейзерман – представник Українського Протиманного Інституту; проф. М. Павлів – представник Харківського Медичного Інституту; проф. О. Нагорний – представник Інституту Народної Освіти ім. Потебні; М. Любарський – представник Трудшколи ім. К. Маркса; проф. Е. Лисицький – представник Харківського Ветеринарного Інституту; д-р Л. Шабадаш – представник С. Н. Р. проф. Робос; д-р Л. Ульянов – представник редакції «Профілактична Медицина»; д-р В. Нагорний – представник Центрального Комітету У. Ч. Х.

Проведені заходи, їх розмах та багаточисельність залучених осіб, продемонстрували життєздатність самого Мечниковського комітету та правильність намічених планів. Тому за постановою Наркомосвіти від 12.04. 1927 року на урочистих пленарних зборах Комітету було вирішено йти далі й «...утворити Асоціацію біологічних знань та періодичні конгреси натуралстів та медиків ім. Мечникова... перший Конгрес передбачається скликати 16 травня 1930 року в день 85 річчя з дня народження Мечникова; взагалі ж конгреси повині скликатися 1 раз на 3 роки. Комітетом виділено спеціальну Комісію в цій справі, що приступила вже до роботи...» [79, с. 149]. Як свідчить звіт Медичної секції Харківського наукового товариства від 27.03.1929 р. роботи по організації конгресу в березні 1929 року йшла доволі активно, Мечниковський Комітет працював «... над скликанням конгресу біологів та лікарів, дозвіл на що вже отримано, та над виданням творів Мечникова...» [78, с. 164].

Всі конкретні вище вказані заходи Комітету все ж мали основну мету – популяризація ідей Мечникова та втілення думки щодо увічнення його пам'яті. З проведеного дослідження

зрозуміло, що Комітет досягнув поставленої мети, свідченням чого стали також й повідомлення на шпальтах місцевих газет. Так, в одному з номерів Харківської газети «Вісті ВУЦВК» наголошується на винятковості проведених заходів: «... Харківське товариство вперше влаштовує урочисте вшанування пам'яті свого Великого Земляка...» або «... На збори прийшли представники медичного т-ва в Харкові, Академії Наук, студенти, лікарі і загалом усі, кому дороге ім'я нашого вченого...» [77 с. 4].

Надалі, як свідчать різноманітні документи та харківська преса 1930-х років, ми переконуємось в тому, що робота, розпочата Мечниковським комітетом активно продовжувалась, але вже нема відомостей про Мечниковський Комітет ХНТ або будь-яких відомостей, що ХНТ пов'язане з Інститутом ім. Мечникова. Харківське наукове товариство розчинилося серед інших інституцій, які приєдналися до роботи Мечниковського Комітету, і надалі, ані ХНТ, ані Мечниковський Комітет не згадується в справах, насправді розпочатих ними. Діяльність, започаткована Мечниковським Комітетом, продовжувалася і нині продовжується, але, на жаль, вже іншими науково-дослідними установами. Судячи з несприятливих соціально-політичних умов того часу та беручи до уваги в той самий час реорганізацію наукових установ, не дивно, що скоріш за все Мечниковський комітет припинив свою діяльність, як самостійна організація. Як результат, інші установи взяли на себе обов'язки Мечниковського комітету, вже не згадуючи про нього та його безпосереднє відношення до цілої низки справ з увічненню пам'яті Іллі Ілліча Мечникова.

Отже, з вище викладеного матеріалу та проведеного наукового дослідження можна зробити наступні висновки:

- вперше досліджено процес створення та діяльність Мечниковського комітету при медичній секції Харківського наукового товариства;

- Мечниковський комітет у 20-і роки XX ст. організував і втілював в життя цілу низку заходів щодо увічнення пам'яті І. І. Мечникова;

- до діяльності Мечниковського комітету були залучені представники різних суспільно-наукових установ та різноманітних галузей наукового знання;

- проведені Мечниковським комітетом заходи сприяли поширенню ідей видатного вченого не лише в Україні, а далеко за її межами.

Точної дати відкриття сільськогосподарської секції пошкодковано, але достеменно встановлено, що секція роз

свою діяльність однією з перших в товаристві. Головою с/г товариства немінно був проф. О. Соколовський, а секретарем — Ветухін. Серед членів секції було багато відомих науковців [66, с. 126-129]. Основні організаційні й наукові складові її діяльності були наступними. Секція збирається двічі на місяць, але, зважаючи на агрономічну спеціальність членів секції, доводилося робити перерву в роботі секції на 4-5 місяців, коли майже всі члени були зайняті сезонними роботами. Така перерва відбувалася щорічно переважно з травня по жовтень.

До складу президії сільськогосподарської секції на жовтень місяця 1927 року увійшли такі відомі вчені: проф. О. Соколовський (голова), проф. Д. Віленський, проф. О. Яната, проф. О. Супруненко (члени) та М. Ветухів (секретар). З доповідей, що зачитувались на засіданнях сільськогосподарської секції, можна побачити, що вчені працювали не лише в Харкові та на території України, а й приймали участь в роботі міжнародних конгресів, конференцій, конгресів тощо. Треба відзначити, що сільськогосподарська секція Харківського наукового товариства в своїй діяльності торкалася гострих проблем аграрної науки 1920-1930-х років.

Члени секції не стояли осторонь проблем свого часу, тому не могли не реагувати на проблеми, що виникли в молочному виробництві. Наприклад, результати аналізів молочної лабораторії Парком'єму показали неправильне співвідношення відсотків води та інших складових у молочній продукції. Як свідчать звіти про діяльність сільськогосподарської секції ХНТ у 1927 році над цим питанням активно працювали й члени [67, с. 14].

Не менш цікавою для членів сільськогосподарської секції Харківського наукового товариства була й нова галузь аерофотограмметрії, в якій активно працював Іларіон Зиновійович Дахов (Дахін). У своїх працях він ґрунтовно описав як пов'язана дана наука з сільським господарством та підкреслив велике значення «аерофотограмметрії» в сільському господарстві за трьома основними галузями: землевпровадження, меліорація та лісництво. Цей метод давав можливість значно легше, швидше й дешевше вирішувати різні питання меліорації, лісовпорядження, землевпорядження, питання кадастра та інше. При ХНТ навіть було створено спеціальну Міжсекційну Аерофотограметричну Комісію [67, с. 6-7].

Істотичні члени секції також приділяли багато уваги. Зокрема проф. М. Білоусов в одній із своїх доповідей позначив сучасний стан та найближчі завдання даної науки. Стан справи штучного запліднення на Україні вивчали проф. І. Широких та проф. С. Ф. Лисицький.

Значна увага приділялась популяризаційній та громадській діяльності, якими опікувалися Лекційне та Консультаційне Бюро при товаристві. Отже сільськогосподарська секція вел активну науково-дослідну й організаційну діяльність. Вже декілька років у секції засновуються підсекції: зоотехнічна та лісова, поява яких стала цілком закономірною за тенденціям того часу (див. рис. 3.1).

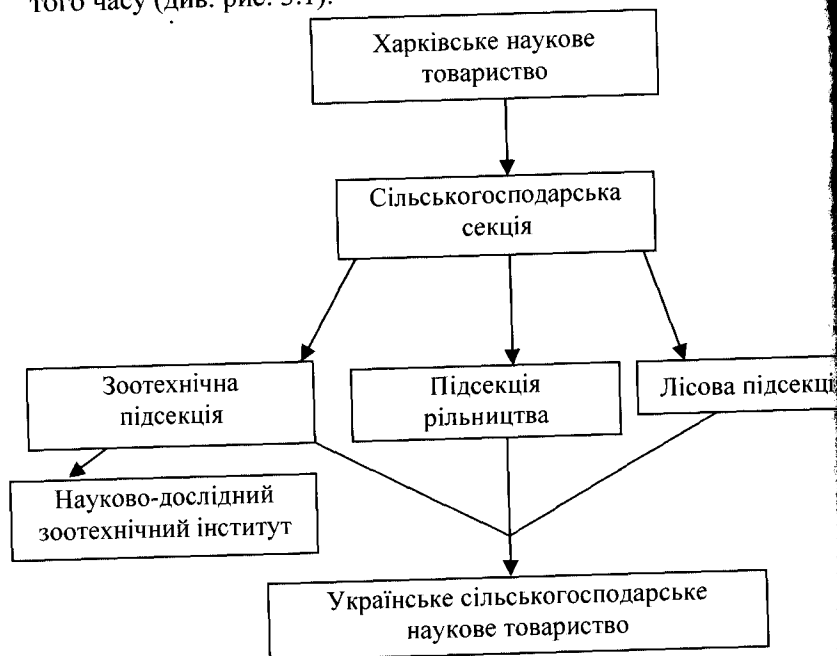

Рисунок 3.1 - Структура Сільськогосподарської секції Харківського наукового товариства до перетворення в Українське сільськогосподарське наукове товариство

Головою президії зоотехнічної підсекції було обрано вченого проф. І. О. Широких, а секретарем став М. В. Тухів. Зоотехнічна підсекція, маючи широкі кола наукових науково-практичних робітників у цій галузі в м. Харкові, досить швидко розпочала свою роботу. В роботі підсекції приймали участь та співпрацювали з нею такі харківські установи, як «...науково-дослідна кафедра зоотехнії, зоотехнічна секція С.-Г.-Н.-К.-У., Сільсько-господарський інститут, Зоотехніку

наукової і практичної ветеринарії, Ветеринарний Інститут, Харківська дослідна станція (Відділ скотарства, Центральна харківська молочна лабораторія, Наркомземсправ, Добролюбівський завод і т. інш...)» [68, с. 10]. За два перших місяця роботи підсекції 7 шуккових доповідей, що зібрали багато уваги, викликали живі обговорення. На засіданнях підсекції питання в галузі скотарства, молочарства та маслоробства на одному з засідань підсекції було висловлено побажання створення спеціальної комісії в молочарській справі. Велась підготовча робота до видавничої діяльності підсекцій екскурсійної, популяризаційної, рецензійної, термінологічної та інш. Друкувалися всі доповіді членів підсекції в «Бюлетенях Харківського наукового товариства», у «Віснику природознавства» та інших періодичних журналах.

Зоотехнічна підсекція приймала активну участь у громадському житті міста й проводила багато заходів щодо поширення наукової думки в визначеній галузі, тому на одному з засідань підсекції було вирішено розпочати роботу по відкриттю в Харкові зоотехнічного науково-дослідного інституту (НДІ). Так, 18 травня 1928 року сільськогосподарська секція ХНТ звернулася до Упрнауки НКС з повідомленням: «... З доручення Упрнауки, бюро, що його обрала Зоотехнічна Підсекція ХНТ, в справі Організації Н.-Дослідного Зоотехнічного Інституту, провело підготовчу роботу в цій справі й розробило проект організації й проєкт положення про Інститут...» [64, с. 97].

11 березня 1927 року провела своє перше організаційне засідання лісова підсекція. Головою лісової підсекції було обрано проф. О. Колеснікова [68, с. 10]. Головним напрямом діяльності лісової підсекції було вирішення проблем лісового господарства. Перш за все члени підсекції вважали за необхідне провести спеціальне обстеження Дніпробуду, скерувати лісомеліоративні роботи по закріпленню ярів. Вони ставили також питання розвитку дереворозведення, впорядкування парків, міських та величезних садів, обсаджування доріг та вулиць. Значну увагу також було приділено питанням розвитку науки про лісову пертиненцію (науки про середовище-перетворюючу дію лісової житливості). Цей напрям діяльності лісової підсекції був цілком закономірним, якщо зважити на те, що саме видатному українському вченому-лісознавцю Г. М. Висоцькому, члену президії лісової підсекції, належить «учення про лісову пертиненцію». Щодо перспектив діяльності Лісової підсекції Харківського шуккового товариства, то цьому питанню присвячено

доповідь проф. О. Колесникова, яку вміщено в другому номері «Бюлетеня ХНТ» за 1927 [67, с. 8].

Спектр інтересів та цілей її членів був широким. Вони збиралися та проводили Всеукраїнську нараду з вивчення та організації зеленого господарства, зачитували та обговорювали доповіді з різних питань лісової науки, відстежували новинки наукової літератури, про що свідчать дані про виділені кошти на придбання відповідної літератури. Також члени лісової підсекції працювали над складанням бібліографії по всіх галузях лісових наук та про ліси України. В Бюлетені ХНТ за 1928 рік є також заява ініціативної групи про відкриття підсекції рільництва.

На підставі проведеного дослідження нами вперше складена схема, що репрезентує структуру сільськогосподарської секції Харківського наукового товариства. Сільськогосподарська секція Харківського наукового товариства об'єднала в собі основні галузі аграрної науки та науковців з різних міст України. Члени секції також мали на меті створити бібліографію відповідної галузевої літератури. Навесні 1928 року члени секції звернулись до Управління науковими установами НКО з проханням передати їм наукову сільськогосподарську бібліотеку, яка перейшла до товариства «Сільський Господар» від Всеукраїнського Агрономічного Товариства після його ліквідації. В архівах за 28 травня 1928 року знаходимо й відповідь НКО на дане клопотання: «...НКО зі свого боку вважає це цілком доцільним, щоб і «Сільський Господар» задовольнив прохання ХНТ і передав зазначену бібліотеку до С.-Г. Секції ХНТ ...» [64, с. 93-97]. Дана наукова бібліотека мала на меті обслуговувати всі наукові та практичні сільськогосподарські установи м. Харкова та навіть периферії. Однією з причин, чому бібліотеку передали Сільськогосподарській секції ХНТ був той факт, що зазначена секція мала перетворитись на окрему організацію – Українське сільськогосподарське наукове товариство. Товариство мало свій статут та діяло з 1929 року вже окремо від Харківського наукового товариства.

Восени 1925 року на одному з засідань Харківського наукового товариства було прийнято рішення про відкриття секції мови. Процес організації секції та формування списку членів займав майже рік, тому робота секції протягом 1925-1926 року базувалася на оформленні та прийнятті статутних документів, проведенні організаційних засідань, проте мали місце й декілька прочитаних доповідей. За інформацією з опрацьованих джерел ми реконструювали, хоча й фрагментарно, процес відкриття

...секції мови ХНТ. Так, з'ясовано, що першим головою
...стан проф. Л. А. Булаховський [64, с. 32]. Вже в квітні
...року було запропоновано до розгляду програму діяльності
...що містили перелік актуальних тем, сформованих у 6
...[66, с. 48]:

Аналіз програми свідчить, що члени секції мови цікавили-
...всіма питаннями української мови в самому ши-
...розумінні: від історії походження мови та її функцій до
...міжнародних мов. Особливої уваги заслуговував, з їх
...тону, такий важливий, але ще мало досліджений розділ
...мови, як мова дитини. Мовознавці ХНТ вважали за
...необхідне з'ясувати основні аспекти та проблеми даної галузі, і
...маючи повну картину, спробувати вирішити проблеми освіти та
...дитяч в країні. Серед активних членів секції мови, що
...працювали разом з Л. А. Булаховським, був його учень Борис
...Ткаченко – не менш відомий за свого вчителя украї-
...мовознавець-україніст та перекладач. За відомостями з
...джерел udałóся з'ясувати, що членами секції були також
...Ткаченко, К. Т. Німчинов, М. Ф. Наконечний, М. Ф. Сули-
...ма.

При секції також було відкрито підсекцію прикладного
...яку очолив проф. Микола Федорович Сулима.
...до даної підсекції приєднали комісію прикладного мово-
...«Компріяз», яка функціонувала при педагогічній
...секції. До речі, проф. М. Сулима разом з проф. Л. А. Булаховсь-
...видали підручник з мови для трудових шкіл. Микола Федо-
...займався проблемами літературної норми в синтаксисі.
...через роботу підсекції прикладного мовознавства секція
...ун'ячувала свою роботу з потребами розгорнутого процесу
...українізації, «... даючи належний академічний інструктаж та
...тим практикам – діячам українізації, що його пот-
...в процесі своєї роботи ...» [68, с. 17].

Педагогічна секція ХНТ при ВУАН розпочала свою дія-
...в лютому 1925 року [80, 81]. Основні засади діяльності
...було закладено в організаційному положенні педагогічної секції
...ХНТ при ВУАН [82, с. 74].

Секція об'єднала в собі весь цвіт педагогічної науки Хар-
...і різних науково-дослідних установ міста і була від початку
...діяльності достатньо чисельною. Станом на 18 лютого 1925 ро-
...в складі педагогічної секції було близько 40 науковців. Пер-
...склад президії секції очолили: проф. О. Попов – го-
...президії, проф. І. Соколянський – перший заступник голо-

ви, Т. Гарбуз – другий заступник голови, Н. Коць – секретар
скарбник.

Крім дійсних членів до складу Харківського наукового товариства та його секцій входили також й члени співробітників [82, с. 126-129]. Навіть поміж членів-кореспондентів ми можемо помітити відомих науковців: П. Непомнящий, А. Іскра, Л. Белков, В. Бондаренко та П. Суботін та інші. Про це свідчить і якісний склад членів педагогічної секції Харківського наукового товариства (див. табл. 3.2.). З кількісним збільшенням педагогічної секції ХНТ з кожним роком зростали й інтереси та потреби педагогів.

Таблиця 3.2.-Якісний склад педагогічної секції ХНТ
на 1926-27 рр.:

№	Освіта	Кількість
1	Професорів	10
2	Викладачів ВУЗів	11
3	Профшкіл	12
4	Шкіл соцвиху	17
5	Інші	16

Члени педагогічної секції починають гуртуватись за окремими напрямками педагогічної науки. Тому поступово утворюються різноманітні підсекції:

1. підсекція методики й дидактики, якою завідував проф. Я. Чепіга;
2. підсекція колективознавства, на чолі якої був проф. О. Залужний;
3. підсекція художнього виховання на чолі з К. Сліпко;
4. підсекція методики математики під керівництвом К. Кухарської;
5. підсекція методики суспільствознавства – голова проф. М. Сулима.

Треба відмітити що від початку діяльності педагогічної секції було регламентовано вісім підсекцій, але в процесі роботи структура устатковувалась наступним чином: через недостатню активність підсекцію дитячої літератури було вирішено скасувати, а теми й співробітників розподілити поміж трьома першими підсекціями; підсекція методики природознавства цілком злилась з товариством розповсюдження природознавства (ТРЕ), Компріяз (комісія прикладного мовознавства) злилась із секцією

ХНТ, згідно з постановою ради наукового товариства

Наукове товариство мало свої власні видання: ХНТ, Зітти ХНТ. Крім того, видавались журнали й збірники: «Вісник природознавства» (був органом Медичної секції), «Науково-Технічний Вісник» – орган Технічної секції, «Український Медичний Архів», «Бюлетень видань уgrupовань» і «Санітарно-ентомологічний бюлетень» – були органами Медичної секції. Відомо також, що видавалося видання «Записок Соціально-Економічної секції», але ще не знайдено жодних фактів щодо їх видання та збереження читалі.

Ідея створення свого журналу «Бюлетень ХНТ» виникла у секретаріату товариства ще у 1926 році, але через відсутність матеріальних коштів та через причини технічного порядку перший номер побачив світ у травні 1927 року.

Планувалося видавати Бюлетень щомісяця. За структурою видання мало наступні підрозділи: «1) оповіщення про засідання, 2) автореферати та тези доповідей, що зачитувалися по секціях, 3) періодичні звіти про діяльність президії, ради Т-ва, секцій, підсекцій та комісій Т-ва, 4) різні інформації та інш.» [68, с. 1]. Бюлетень викликав велику зацікавленість з боку наукових діячів м. Харкова, які звернулися в редакцію з проханням розмістити в Бюлетені списки німецьких, французьких, англійських, американських та союзних періодичних видань, що надходять до цих бібліотек. Редакція позитивно віднеслась до цього прохання, а члени товариства натомість отримали права користуватись даними бібліотеками безкоштовно, пред'являючи членські картки. В третьому номері Бюлетеня ми вперше зустрічаємо інформацію про тираж видання: 750 примірників, проте згодом тираж зменшується. Скорочення фінансування та соціально-політичні фактори впливали на діяльність ХНТ в цілому й на виданнях, зокрема.

Перші спроби в напрямі розвитку і підтримки природознавства робив ще Природничий відділ Українського Наукового Товариства, що в 1921 році почав видавати «Вісник природознавства», але в тому ж році його видання й було припинено за несприятливими обставинами (відомо, що в цей період відбулося історичне злиття Українського наукового товариства з Українською Академією Наук). Але Харківське наукове товариство відновило «... видання органу, що став-би провідним для роз-

витку українського природознавства ...», зберігши за ним стару назву «Вісник Природознавства» [69].

Маючи характер загально-природничого наукового журналу, «Вісник» дбав про те, щоб форма викладу була доступною не тільки спеціалістам, а й широким колам читачів. Журнал охоплював усі галузі природознавства: астрономію, математику, фізику, хімію, географію, геологію, ґрунтознавство, ботаніку, зоологію, антропологію та пов'язані з ними науки теоретичної та прикладної природознавства. Виходив журнал несистематично, а обсяг кожного випуску теж був змінний. Редакційну колегію журналу складали: засл. проф. Микола Білоусів, проф. Степан Рудницький, проф. Олександр Яната.

Журнал друкувався з 1927 року по 1931 рік. Відомий вчений Микола Шарлемань відзначав, що 1927 рік позначився таким явищем великої ваги, як вихід у світ перших чисел «Вісника природознавства» [70, с. 293]. Було знайдено номери 1927–1931 років, але в бібліотеці НАН України ім. Вернадського номери «Вісника природознавства» за 1932 рік, хоча видавцем журналу вже було не ХНТ. Найчастіше на сторінках «Вісника» вміщували свої наукові праці такі видатні вчені, як проф. О. Яната (природознавство), проф. К. Дубняк (природознавство, географія), Є. Лавренко (природознавство, ботаніка, охорона здоров'я), проф. І. Широких (генетика), М. Шарлемань (зоологія, охорона здоров'я, краєзнавство), В. Аверин (Зоологія, охорона здоров'я), А. Носів (антропологія), проф. І. Тарнані (зоологія, антропологія), проф. М. Михайловський (математика), проф. С. Рудницький (географія), М. Котов (ботаніка,), М. Процаквич (ботаніка, охорона здоров'я, метеорологія), проф. А. Желховський (фізика, природознавство), проф. О. Гольдман (фізика), Б. Шершевицький (хімія), М. Барабашів (астрономія), проф. М. Білоусов (біологія, фізіологія). Навіть наведений далеко не повний перелік демонструє широкий спектр наукових інтересів вітчизняних вчених та значення журналу «Вісник природознавства» в розповсюдженні та популяризації наукового знання в теренах України та далеко за її межами.

Одним з наймасштабніших і найуспішніших видань Харківського Наукового Товариства по праву можна вважати «Науково-Технічний Вісник». Він не тільки був швидко й дуже професійно зорганізований, мав не тільки стрімкий успіх від початку, а й розрісся з величезними темпами, поєднуючи в собі: науку й техніку, промисловість й сільське господарство, будівництво тощо. Журнал мав на меті обговорювати проблеми сучас-

Техніки, науково презентувати техніку промисловості з метою її раціоналізації, повідомляти про стан і розвиток промисловості України та Союзу, а також ознайомлювати широкі технічні й інженерні кола досягненнями всесвітньої технічної науки і промисловості нау- Від початку журнал співпрацював з різноманітними інститу- ційними організаціями: технічними науково-дослідними інститу- тами, робітниками Української Академії Наук, науково- дослідними кафедрами та вузами УРСР та Союзу, а також ради- яними інженерами та технічними робітниками Вищої інст- Нарядного Господарства, державними трестами та підприємствами [83]. Крім того в роботі «Науково-Технічного Вісника» брали участь видатні вчені та інженери з-за кордону [83, с. 1]. Першого номеру журнал мав, окрім відділів, свою редакцію та Одеську філію редакції, на посаду редакторів яких призначено: проф. Богомаза, проф. Буракова, проф. Вовка, проф. Дармижен, проф. Зуєва, проф. Зворикіна, проф. Крамаренко, проф. Куликінського, проф. Кухаренка, проф. Лисина, проф. Мариничи, проф. Опокова, проф. Симинського, інж. Сахарова, інж. Секули, інж. Тіра, інж. Тирмоса, проф. Усенка, інж. Длугого.

За структурою журнал 1926 року мав наступні розділи: Статті науковців, Бібліографія та реферування, Новини техніки та хроніки промисловості, (Оголошення). У 1927 році змінився до- дамок змінився, адже з'являються ще 2 розділи та додаток до журналу: А. Загальний розділ, Хроніка й новини, Бібліографія, Бібліографія; С. Розділ «Українські Силікати», Хроніка та огляд літератури, Бібліографія; в 1927 році – D. Додаток «Проблеми техніки» (з окремою пагінацією), Бібліографія. В 1929 році додають ще розділ «Будівництво». А тираж вже склав 1000 примірників.

Однією з причин популярності журналу «Науково-Технічний Вісник» було те, що він мав виходити українською мовою адже «... це має велике значення, як реальний підхід до технічної науки, з одного боку, і пролетаризації пролетарської культури, з другого ...» [83, с. 2]. На унікальність «Науково-Технічного Вісника» наголошував у своєму життєписі І. Валентин: «... В 1926 р. заснував і веду як відповідальний редактор перший на укр. мові і єдиний загально-технічний журнал на УРСР «Науково-Технічний Вісник» зокрема заснував розділ «Українські Силікати», що з 1929 р. мають стати окремим журналом, присвяченим українській силікатній промисловості».

ті...» [61, с. 31]. Журнал «Науково-Технічний Вісник» був тоді науковим осередком, в якому оприлюднювали свій добробут відомі науковці України [68, 84, 85].

В 1928 році, коли Технічна секція Харківського наукового товариства стала самостійною організацією під назвою Українське Наукове Технічне Товариство, журнал вийшов на новий виток розвитку. Саме це товариство надалі друкувало «Науково-технічний Вісник». Не можна сказати, що видання стало зовсім іншим або принципово змінило свої цілі і завдання. Тепер журнал мав більше можливостей завдяки вузькій направленості. Але подальші політичні події в країні безпосередньо торкнулися життєдіяльності багатьох наукових видань. У цій ситуації «Науково-Технічний Вісник» не став винятком.

Серед найбільш дієвих секцій Харківського наукового товариства виокремлювалась Медична Секція. Одним з першочергових її завдань було сприяння розвитку та поширенню української наукової літератури. На одному із засідань Ради ХНТ було обрано тимчасове Редакційне Бюро. Вже в жовтні 1927 року за згодою з Медичною секцією ХНТ, Медичним Інститутом та установами Укрнауки було остаточно сформовано Редакційну Колегію «Українського Медичного Архіву» («УМА») в складі: засл. проф. В. Рубашкина (голова), проф. М. Мельникова-Разведенкова (заступник голови), проф. О. Геймановича, д-р Г. Радченка, д-ра І. Холодного та І. Петренка (секретар). Згідно з принципами формування розширеної редакційної колегії, редакторами окремих відділів повинні були бути переважно «... заступники дослідних інститутів та кафедр Укрнауки, а також окремі керівники наукових установ, що входять до видавничої спілки «Архіву»...» [73, с. 188].

В редакції «Українського Медичного Архіву» діяли наступні відділи: морфології, фізіології, гігієни та бактеріології, внутрішньої медицини, хірургії, офтальмології, акушерства та гінекології, неврології та психіатрії, педіатрії; відділ недуг вушного, носа, гортані, горла, носа; дерматології та венерології [86-88].

«УМА» видавався Харківським Науковим Товариством протягом 6 років (1927 – 1932рр.) й був органом Медичної секції ХНТ, Науково-дослідних установ Укрнауки та Харківського Медичного Інституту. В Україні на той час тільки один науковий журнал «Наукові вісті» в Києві видавався українською мовою; решта – російською: «Та одного такого журналу на цю Україну замало і він потребує собі допомоги з столиці Радянської України – Харкова...» [73, с. 7]. На думку ініціаторів вид

«Український Медичний Архів» повинен був мати «науково-історичне, історико-культурне й науково-прикладне значення». Вони були впевнені, що «... безперечно, на Україні він стане за могутнього провідника дослідчих праць ...». Культурно-історичне й державно-політичне значення «Українського Медичного Архіву» випливало з того, що «... він сприятиме розвитку й зміцненню української мови в медичній науці і допомагатиме лікарям засвоювати наукову українську мову ...» [73, с. 7]. «Український Медичний Архів» був органом трьох наукових установ. Його фінансування здійснювалось централізовано з рахунку Укроболнауки.

Окрім журналу «Український Медичний Архів» медична секція Харківського Наукового Товариства видавала й журнал «Місячник по вивченню кров'яних угруповань», який друкувався за редакцією: проф. В. Рубашкін (Харків), проф. В. Шамов (Харків) [89-90]. У 1927 році побачив світ перший випуск, у якому було визначено мету журналу: «... через статті чужоземних учених ознайомити наших дослідувачів з основними напрямками їхньої наукової думки. Централізувати праці з царини кров'яних угруповань, видаючи їх в пристойному для закордонних дослідувачів вигляді. Реферувати праці, що виходять у нас в Союзі, й підсумовувати їх результати...» [68, с. 4-5]. Журнал за змістом публікацій був оригінальним й унікальним профільним виданням на оцінках сучасників. Так, в газета «Комуніст» 1928 року № 70 читасмо: «... видання притягає до себе увагу науковців діячів цієї галузі не тільки Союзу, а й цілого світу, через те, що до цього не було спеціального журналу в галузі кров'яних угруповань...» [91, с. 24]. Журнал викликав резонанс серед науковців, працюючих у вузькій галузі кров'яних угруповань. Журнал проіснував до 1931 року, будучи органом Медичної секції ХНТ і зробив великий внесок у науку стосовно кров'яних угруповань. Як відомо, з 1932 по 1934 рік журнал став органом не тільки Постійної комісії вивчення кров'яних угруповань, а й Інституту гематології, невідкладної хірургії та переливання крові, і мав назву «Український журнал кров'яних угруповань та переливання крові» [92].

Це досить нетривалий час ХНТ заснувало і розвинуло декілька періодичних наукових видань за різними галузями науки. При чому дана періодика мала успіх як серед вітчизняних науковців, так і з-за кордону. Не можна не відмітити, що кожне видання було добре зорганізовано і чітко структуровано. В організації та діяльності зазначених видань брали участь видатні

вчені різних галузей науки. На жаль, всі видання ХНТ проіснували не так довго, з одного боку з матеріальних причин, адже держава майже не підтримувала їх. А з іншого боку, політична історична ситуація склалася так, що періодика наукового характеру або «не відповідала цілям соціалізму», або просто їй не приділялося достатньої уваги і видання припиняли своє існування. Тим не менш, внесок ХНТ у розвиток української наукової періодики був значним, які в розвиток самої науки за різних напрямів.

Проведене дослідження дає підстави зробити наступні висновки щодо діяльності Харківського наукового товариства:

- ХНТ і за характером свого створення і за характером діяльності, універсальністю, широтою охоплення наукових напрямів можна вважати правонаступником УНТ: 1921 рік – відкриття філії УНТ в Харкові, 1921 рік – злиття УНТ з УАН (припинення незалежної діяльності УНТ і початок самостійної діяльності Харківської філії), 1924 рік – відкриття Харківського Наукового Товариства на базі Харківської філії УНТ;

- З'ясована структура Харківського наукового товариства свідчить про універсальність цього громадсько-наукового об'єднання (мало відділи, секції, філії різноманітного наукового спрямування);

- Внесок ХНТ в розвиток різних галузей наукового знання в Україні в 1920-ті роки був значним і базувався на широкій участі багатьох відомих вчених в його діяльності. Діяльність секцій Харківського наукового товариства:

- сприяла розробці й популяризації питань в галузі теоретичної, профілактичної та клінічної медицини;

- дала змогу втілювати в педагогічну практику того часу новітні досягнення дидактики та методики;

- охоплювала усі галузі природознавства: астрономію, математику, фізику, хімію, географію, геологію, ґрунтознавство, ботаніку, зоологію, антропологію та пов'язані з ними науки теоретичного та прикладного природознавства;

- ініціювала багато важливих питань з різноманітних напрямів сільського господарства та можливість їх вирішити на різних рівнях, зокрема це питання виходу українського скотарства на світовий рівень, з'ясування проблем і перспектив розвитку молочної галузі, дослідження впливу Дніпрельстану на продуктивності сільського господарства тощо;

- втілювала в життя намічені завдання щодо розповсюдження рідної мови, питань української мови в самому широкому розумінні.

...міні: від історії походження мови та її функцій до штучних міжнародних мов, зокрема мови дитини тощо;

— Значною була видавнича діяльність ХНТ. Харківське наукове товариство за досить нетривалий час заснувало і розвинуло велику кількість видань за різними галузями науки; дана періодика мала великий авторитет серед вітчизняних науковців, так і з-за кордону; кожне видання було добре зорганізовано і чітко структуровано. Значна кількість видань виходила українською мовою, що сприяло розвитку національного наукового співтовариства та наукової термінології.

В цілому на той час така форма організації наукових досліджень зіграла в 1920-ті роки досить значну роль в згуртуванні науковців України, в розвитку наукових досліджень та інформаційно-наукового забезпечення.

4. РОЗВИТОК ФОРМ ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА ПРИЧОРНОМОР'І (ЗА КОНКРЕТНИМИ НАПРЯМАМИ)

4.1. Організація медико-рентгенологічних досліджень в Лівобережній Україні у довоєнний період

4.1.1. Організаційні форми рентгенологічних досліджень у дорадянський період: 1900 – 1919 рр.

Після проведення перших рентгенологічних досліджень на установках, сконструйованих самотужки фахівцями з фізики техніки в фізичних лабораторіях та в перших приватних рентгенокабінетах, найбільш прогресивні лікарі медичних закладів почали ініціювати придбання клініками та лікарнями власних рентгеновських апаратів. Весь масив лікарських закладів, в якому могло бути започатковане використання рентгеновського випромінювання для медичних цілей розглядався нами за основні джерелами їх фінансування: 1) державні (казенні) медичні заклади, 2) муніципальні (міські) лікарні, 3) земські лікарні, приватні кабінети і лікарні та 5) медичні установи відомчих громадських організацій [93, с. 51] зі зробленим нами додаванням до цих категорій медичних установ, створених на період воєнних дій (військових кампаній 1904–1905 рр. та 1914–1919 рр.).

Державні (казенні), муніципальні (міські) та земські медичні заклади. Державні, міські та земські установи охорони здоров'я були тими структурними елементами системи медичної допомоги Російської імперії, які за своїм безпосереднім призначенням мали в першу чергу опікуватися застосуванням нових методів діагностики та лікування. Разом з тим державне фінансування медичної галузі в Російській імперії було досить незначущим, однак поступово й державна медична служба почала складатися з рентгеновськими кабінетами лікарень у великих містах. В межах досліджуваної території такими центрами можна вважати Харків, Катеринослав (тепер Дніпропетровськ) та широкотарські поселення Донецького басейну, зокрема Юзівку (тепер Донецьк).

Перший у Харкові рентгеновський апарат для медичних цілей було придбано для кафедри **хірургічної факультетської клініки**, якою керував відомий хірург професор Вільгельм Федорович Грубе, уже в 1896 році [94].

...родом роботу кабінету для рентгенодіагностики і рентгено-
...було налагоджено про що свідчить значна кількість
...мніпуляцій. причому «*кроме обычных снимков*
...и сложные исследования внутренних органов:
...арифия, ангиорентгенография и др.» [95, с. 67]. Кабінетом
...лікарі Г. І. Оганезов, В. М. Тоцький, В. І. Цуккреман.
...Першої світової війни у 1914 році робота кабінету
...лилась: 462 знімки, 90 просвічувань, 23 сеанси рентге-
...[96, с. 81–82].

...Що один рентгенівський апарат для Імператорського Хар-
...ного університету було придбано військовим відомством у
...році ти встановлено в **пропедевтичній терапевтичній**
... (Харківський військовий шпиталь) на кафедрі пропедев-
...внутрішніх хвороб очолюваної у той час професором
...М. Ломикопським [97]. У 1906р. рентгенівський кабінет при
...терапевтичній факультетській клініці було розширено та
...«на сучасний рівень» [5]. У 1914 р. «*благодаря новой*
...рентгеновский кабинет получил более обширное
...» [98, с. 63].

...І терапевтичній госпітальній клініці, що розміщувала-
...на території Олександрівської міської лікарні, протягом 1912
... (керівник проф. К. М. Георгієвський) проводилися наукові
...щодо використання рентгенівських променів для
...лейкемії, у 1913 році – ретроперитонеальної саркоми

...Мали свій рентгенівський кабінет і **хірургічна госпіталь-**
...клініки. За ініціативою її керівника професора Мико-
...Андрійовича Соколова на території Олександрівської лікарні
...було зведено спеціально для клініки двоповерховий будинок, де
...поміж інших приміщень розмістився рентгенівський кабінет, в
...якому окремі групи студентів мали можливість вивчати методи
...рентгенограм та проведення X-терапії, причому осо-
...уваги приділялася лікуванню неоперабельних злоякісних
...[5].

...Організація міських (муниципальних) лікарень почалась у
...половині XIX століття за рахунок бюджету міста та знач-
...пожертвувань заможних громадян. Проведене нами дослі-
...дженні дає підстави припустити, що оснащення цих медичних
...рентгенівською технікою відбувалося дещо імпульсив-
...но, в прагненні не відстати від прогресу науки. Але відсутність
...лікарів зацікавлених опануванням нового метода дослідження і

терапії, призводило до простою та втрати актуальності закупленої апаратури.

Так в Харкові особливої уваги заслуговують Олександрівська та Миколаївська міські лікарні, які відігравали значну роль у становленні медичної допомоги в місті.

Олександрівську міську лікарню було відкрито у 1867 р. [100, с. 131]. Згідно звіту Піклувальної ради за 1901 рік [100] на придбання рентгенівського апарату і криптоскопу було витрачено 442 руб.

Миколаївська міська лікарня, яка спочатку вважалася відділенням Олександрівської лікарні, була побудована на околиці міста й почала працювати 25.03.1900 року [101]. В медичному рекламному довіднику за 1901 рік зазначено, що лікарню обладнано *«новейшими приспособлениями, как то: операционный зал, рентгеновский кабинет и лаборатория»*.

В 1904 році на території Миколаївської лікарні було відкрито приватну лікарню імені М. Х. і Ж. Ф. Гельферих, обладнану власним рентгенівським кабінетом. Відтоді лікар С. П. Григор'єв виконував обов'язки палатного терапевта в обох лікарнях, а також завідував кабінетом електролікування та рентгенівським кабінетом приватної лікарні. В 1910 році завдяки ініціативі та зусиллям завідувача рентгенівський кабінет було перенесено в більш просторе приміщення *«гельферіхівської лікарні та суттєво переоснащено новітнім устаткуванням [100].»*

Організація медико-рентгенологічної допомоги відбувалася й в інших крупних містах, але зі своєю регіональною специфікою. Так, в досліджуваний період інтенсивний розвиток промисловості в Лівобережній Україні відбувався на території Катеринославської губернії. Розробка копалень Криворізького залізорудного та Донецького кам'яновугільного басейнів, наявність великих металургійних заводів, одного з найбільших на півдні Російської імперії локомотивних депо, бурхливий розвиток торгівлі сприяли суттєвому збільшенню кількості населення краю, яке потребувало відповідної медичної допомоги. Все це прискорювало впровадження новітніх медичних технологій не тільки в приватних, а й в державних закладах медицини. Дослідження виявило перші спроби організації рентгенівської допомоги в губернії.

Вже у 1900 році, за чотири роки після відкриття Х-променів, в закладі *«был устроен кабинет для Рентгеновских лучей»*. Таким чином можна констатувати, що організація рентгенівських кабінетів в Катеринославі почалася саме в період

...ного впровадження Х-променів в медичну практику й ... у згальному руслі поширення застосування рентгенологічного випромінювання.

В інших містах Лівобережної України розповсюдження рентгенівських методів допомоги населенню йшло значно повільніше, що обумовлюється не тільки браком державних коштів, а й відповідних фахівців.

Там лише в 1906 році почалося обладнання єдиного на всю Чернігівську губернію рентгенівського кабінету при Полтавській губернській лікарні. Проте відкрито його було тільки у 1916 році. [101].

При Чернігівській губернській земській лікарні у 1898 р. було діяти приватний рентгенівський кабінет. Однак за іншими джерелами рентгенівський кабінет при Чернігівській губернській лікарні був відкритий лише в 1909 році. Облаштовувалися рентгенівські кабінети і в деяких повітових земських лікарнях. Відомості про такі кабінети скупі і дають можливість лише впевнитися в їхньому заснуванні ще до 1917 р. Так, згідно медичного звіту Сумської повітової земської управи за 1913 рік на ремонт рентгенівського кабінету при земській лікарні було витрачено 770 руб. 12 коп.

Отже, хоча й повільно, але організація рентгенівських кабінетів в державних, міських та земських лікарнях все ж таки відбувалася й неабияку роль в цьому процесі відігравала ініціатива та наполегливість місцевих лікарів. Станом на 1917 рік нараховувалося близько 15 таких кабінетів, причому більшість з них розміщувалися в Харкові. Зрозуміло, що для Лівобережної України це мало, тому важливим кроком для поширення рентгенологічної допомоги було обладнання рентгенівською апаратурою приватних медичних закладів.

Приватні кабінети і лікарні. Значною перешкодою для швидкого розвитку медичної рентгенології в Україні й, зокрема, в Лівобережній частині, можна вважати не тільки фінансові, організаційні, а й рентготехнічні труднощі. Практично всі рентгенівські апарати та складові частини рентгенкабінетів завозилися із-за кордону, монтаж та їх сервісне обслуговування здійснювали іноземні фірми через своїх представників, які діяли лише в Москві та Петербурзі. Такі перешкоди значно легше долалися ініціативними керівниками приватних лікарень і кабінетів, тому в 1900–1918 роки медичне рентгенівське обладнання в поршу чергу з'являлося саме там.

Згідно рекламних оголошень та медичних довідників того часу в Харкові близько 14 приватних медичних закладів мали

рентгенівські апарати, серед яких рентгенівські кабінети лікарів С. П. Григор'єва, С. І. Петіна, Л. В. Орлова, Ю. О. Гольдингера, М. Франке, електричний кабінет доктора медичних наук приватного доцента Я. Я. Трутовського, а також ортопедична лікарня Ю. Ф. Фінка, хірургічна лікарня і ортопедичний інститут доктора М. Б. Фабриканта, лікарня імені М. Х. та Ж. Ф. Гельферих, лікарня доктора Г. О. Давидовича, лікарня «по сифилису, кожным и мочеполовым болезням» асистента В. М. Євдокимова та ординатора О. О. Гефтера, лікарня «для душевных и нервных больных» доктора І. Я. Платонова, спеціалізарня «Радий Еманаторий» Л. М. Лейбфрейда.

Велика кількість приватних лікарів в досліджувані роки (1900–1919 рр.) практикувала й у Катеринославі, який на той час набув значного розвитку.

Так, Катеринославська лікарня доктора медицини Миколи Сергійовича Ерліха (існувала з 1898 року), яка мала «рентгеновский институт для снимков и терапии» [96]. При лікарні хірургічних, жіночих і очних хвороб лікарів Якова Яковича Езау, Роберта Юлійовича Вебера й Михайла Миколайовича Вуїча діяв «рентгенівський кабінет для розпізнавання й лікування хвороб волосся, шкіри, костей і внутрішніх органів» [101]. Доктор А. Й. Браун (хвороби шкіри, венеричні й сечостатеві хвороби) також мав рентгенівський кабінет й активно застосовував X промені для лікування шкірних хвороб вже у 1908 році [96].

У 1912 році в Катеринославі функціонували й інші приватні рентгенівські кабінети, які активно використовували лікарі при лікуванні різноманітних захворювань [93], зокрема доктор А. Бердичівський (хвороби шкіри, венеричні й сечостатеві хвороби) – «Рентгеновский и электро-светолечебный кабинет. Отделы лучей Рентгена и радия»; доктор П. Н. Фукс фахівець внутрішніх хвороб (серце, легені й нирки) мав «Рентгеновский кабинет для диагностики и производства снимков».

Відомості про приватні рентгенівські кабінети в інших містах Лівобережжя виявити не вдалося. Можливо вони були відсутні, що скоріш за все пояснюється значними витратами на їх облаштування та обслуговування.

Медичні установи відомчих та громадських організацій. Вони відігравали помітну роль у розвитку медичної допомоги населенню, в тому числі рентгенівської. Мережа безкоштовних лікувальних закладів в Лівобережній Україні в 1900–1919 рр. була незначною, тому лікарні організовані на кошти

громадських організацій створювали умови для медичної допомоги широкими верствами населення. На початку XX ст. швидке перетворення Харкова на великий промисловий центр Російської імперії сприяло формуванню напрямку медицини як фабрично-заводська. Серед медичних закладів великих підприємств помітно вирізнялась лікарня Товариства членів російського паровозобудівного і механічного товариства [97, с. 203]. Так, у 1901/1902 фінансовому році частини було придбано навіть рентгенівський апарат [97,

В червні 1907 р. в Харкові було відкрито «Медико-хірургічний інститут Совета съезда горнопромышленников России» [97, с. 205]. Цей медичний заклад призначався для лікування та відновлення після травм працівників гірничої промисловості, а також проведення експериментальних з метою встановити відсоток втрати ними працездатності». Наявність інформації щодо вартості рентгенівських знімків (6 рублів) дає змогу припустити, що лікарня мала власний рентгенівський апарат. Товариство взаємного кредиту прикищиків, яке мало власну лікарню «Лечебницу Прикищиков Г. Хирькова», планувало в 1914 році розпочати будівництво нових приміщень для свого медичного закладу. За планом передбачалося, що «...три палаты необходимо будет построить для специального помещения больничной аптеки, анализирующей и рентгеновского кабинетов до сооружения административного и санитарного корпусов».

За Харківським медичним адрес-календарем на 1917 рік згадується «Белинская детская больница общества попечения больных детей гор. Харькова и его окрестностей» також мала рентгенівський кабінет.

Аналогічні процеси відбувалися в Катеринославі. Проведення у 1911 році під патронатом В. Г. Урусової благодійного акційного діяло можливість оснастити рентгенівським кабінетом будівництву у 1910 році лікарню Товариства Червоного Хреста.

У 1908 році відбувся Другий з'їзд заводських, фабричних та рудничних лікарів, який звернувся до XXXIII Чергового з'їзду Гірничопромисловців Півдня Росії з проханням про виділення коштів для влаштування власного медичного закладу. В поданому кошторисі було передбачено 6000 рублів на «Приобретение Рентгеновского аппарата, маятниковых приборов, гимнастики для активной и пассивной гимнастики и аппарата для...».

Наприкінці XIX сторіччя разом із побудовою в Катерино-славській губернії металургійного комбінату Новоросійського акціонерного товариства виникло селище Юзівка, біля якого досить швидко розгорнувся великий промисловий район. Необхідність організації медичної допомоги сприяла відкриттю Юзівці лікарні для робітників комбінату та шахт і саме для неї за ініціативою хірурга Федора Васильовича Берві було придбано перший в цьому регіоні рентгенівський апарат, який було встановлено лише в 1906 році. Придбаний у 1910 році новий більш потужний апарат дозволив здійснювати рентгенологічну допомогу на якісно вищому рівні [102].

Також у 1910 році рентгенівські апарати було придбано для Юзівської дитячої лікарні, для лікарень Рутченківського Щербиновського рудника та земської лікарні в Бахмуті (тепер Артемівськ) [103, с. 262–267]. Але працював лише рентгенівський кабінет під керівництвом доктора Олександра Сергійовича Фігуровського в лікарні Щербиновського рудника. Інші апарати внаслідок відсутності фахівців та зацікавлених лікарів так і простояли «мертвим інвентарем» до 1925 року коли почали організовуватися рентгенологічні станції Донецьким губернським відділом охорони здоров'я.

У Лисичанську в будівлі лікарні содового заводу у 1917 році встановлено перший в Лисичанську рентгенівський апарат белгійського виробництва, але незабаром його було замінено англійським апаратом «Джиппо», який дозволяв більш ефективно проводити профілактичні огляди робітників і шахтарів [94].

В ході дослідження також було виявлено відомості щодо створення рентгенівських кабінетів коштом громадських організацій в інших містах Лівобережної України.

Як повідомляли «Южные ведомости» від 5 вересня 1911 року благодійні внески єврейської громади сприяли організації в 1912 році рентгенівського кабінету в Мелітопольській Єврейській лікарні (рентгенолог Й. Е. Розенцвейг).

У січні 1914 року у Херсоні було відкрито міську лікарню на 50 ліжок імені Афанасія і Ольги Тропіних. Трохи пізніше – в жовтні 1914 року – в Херсоні розпочав роботу щойно збудований за ініціативою Херсонської громади сестер Милосердя лазарет (нині Херсонська міська клінічна лікарня ім. Є. Є. Карабелеша). Обладнаний за останнім словом науки і техніки закла-мав у своєму розпорядженні також рентгенівський кабінет [100].

Отже, в цілому рентгенівські кабінети відомчих та громадських організацій хоча і були нечисельними, однак давали

...надавати рентгенологічну допомогу малозабезпеченому населенню, зокрема робітникам заводів та шахт, які від побутових хвороб ще отримували чисельні виробничі травми й патології. Розташовані не тільки у великих містах (Харків та Катеринославі) рентгенівські апарати сприяли підвищенню рівня медичного обслуговування мешканців Лівобережної України. Лікарі набували в таких кабінетах не лише практичного досвіду, а й проводили певні дослідження.

Медичні заклади, створені на період ведення бойових дій. Особливою формою організації рентгенологічної служби було цілеспрямоване використання для воєнних потреб. Першим українським медичним формуванням, що було оснащено рентгенівським апаратом та призначалося для надання допомоги пораненим бійцям був Катеринославський санітарний загін (1904–1905 рр.), який розташовувався у Сибіру на станції Уруль-

Діяльність Катеринославського санітарного загону закінчилася лише після укладення мирного договору між Росією та Японією. 18 серпня 1905 року на засіданні Катеринославського губернського земського зібрання було прийнято ряд рішень, а саме діяльність загону припинити, лазарет закрити, хворих що залишилися долікувати, з числа лазаретного майна організувати в Урульській лікарню на 15 ліжок, залишки білизни, медичні інструменти та рентгенівський апарат привезти назад до Катеринослава [104, № 40, С. 1042].

Викладені нами матеріали про діяльність санітарного загону Катеринославської губернії на цей час є першими, які засвідчують часточесування медичної рентгенівської апаратури за часи Російсько-Японської війни лікарями з України. Примітний той факт, що серед лікарів лазарету не було фахівця-рентгенолога зі спеціальною підготовкою. Також особливої уваги заслуговує діяльність медичних закладів за часи Першої світової війни (1914–1918 рр.), коли значно загострилась необхідність у наявності рентгенівської апаратури. За 10 років, які пройшли від попередньої російської кампанії, необхідність використання у військовій практиці рентгенівських променів, особливо в діагностичних цілях, не викликала сумнівів.

За часи Першої світової війни (1914–1918 рр.) розміщення та обслуговування поранених в Лівобережній Україні здійснювалось в спеціально організованих лазаретах та шпиталях (лазарет для поранених воїнів Харківського медичного товариства та Харківського союзу міст, лазарет «Совета Съезда горнопро-

мышленников юга России для раненых воинов» та інші), а також на базі клінік Харківського університету (Хірургічна госпітальна клініка, Хірургічна факультетська клініка). Не зважаючи на тимчасовий характер закладів, вони дали значний практичний матеріал та сприяли становленню військово-медичної рентгенології як самостійного напряму рентгенологічної допомоги.

Лазарет Імператорського Харківського університету для поранених воїнів, відкритий 24 жовтня 1914 р. в аудиторіях та приміщеннях фізико-математичного факультету [104]. Заклад не був обладнаний рентгенівським апаратом, тому медико-рентгенологічне обстеження було покладено, в основному, на університетські клініки та приватні кабінети [105, с. 22].

Важливою також була діяльність лазарету «Совета Съезда горнопромышленников юга России для раненых воинов в гор. Харькове», який почав роботу 13 вересня 1914 року й зосередився на *«применении совершенно определенного метода лечения поврежденных конечностей... (вытяжкой – Авт.) Больные, у которых применялось лечение вытяжением, контролировались рентгеновскими снимками»* [106, с. 14].

Таким чином, можна стверджувати, що стан рентгенологічної допомоги населенню досліджуваних територій в дорадянський період був не надто задовільним, що є наслідком відсутності державної підтримки та централізованої організації рентгенівської справи.

4.1.2. Організація досліджень та медичної допомоги в Лівобережній Україні радянських часів

У 1920-ті роки почалося масштабне відновлення всіх галузей охорони здоров'я, в тому числі рентгенологічної допомоги населенню. В Російській імперії, й зокрема в Україні, за двадцять п'ять років, що пройшли з моменту відкриття В. К. Рентгеном нового виду випромінювання, не було створено жодного наукового закладу, який би вивчав теоретичні і практичні питання медичної рентгенології. У вищих медичних навчальних закладах так і не було введено медичної рентгенології як окремої дисципліни, не існувало окремих кафедр рентгенології, лише в деяких ВУЗах викладався невеликий курс лекцій, або елементи рентгенології включалися в курс університетської освіти [107]. Заняття проводились на різних кафедрах (терапевтичних, хірургічних, пропедевтики внутрішніх хвороб). Часто не тільки прості лікарі, а й висококваліфіковані медичні працівники, навіть професори

...мало облічанні у рентгенологічній науці. Лікарі, які вивчали її або самотужки, проводили дослідження, або за кордоном переважно в Германії та при цьому головним чином за власні кошти. Такий підхід не міг сприяти появі достатньої кількості висококваліфікованих рентгенологів. Відсутність рентгенівської промисловості, державного планування та організації рентгенологічної справи, а також дорожнеча рентгенівського обладнання суттєво ускладнювали поставлену новою владою задачу. Між тим в Іллібержній частині України великих міст (Харків, Львів, Київ), стрімкий розвиток промисловості на цих територіях, а також статус Харкова як столиці Радянської України цілком мірою сприяли проведенню запланованих реформ в 1920-х роки.

Уже у квітні 1920 року відомий харківський рентгенолог С. П. Григор'єв добивається утворення рентгенологічного відділу в складі інституту Народного комісаріату охорони здоров'я. Штатні призначення співробітників відділу відбулися 24 травня 1920 року: головою рентгенологічного відділу було призначено Євгена Сергія Петровича, його помічником – лікаря Драгоманова Степановича. Новий структурний підрозділ опікувався плануванням розвитку рентгено-радіологічної служби в Україні. В стислі строки було розроблено її початкову структуру, запроваджено звітність, проведено облік усієї рентгенологічної апаратури в приватних закладах та кабінетах.

Необхідною умовою для стабільного розвитку будь-якої наукової та науково-практичної справи є наявність спеціальних профільних закладів, діяльність яких спрямована на проведення фундаментальних і прикладних досліджень, вивчення науково-методичних основ та підготовку наукових кадрів. Тому запропонований С. П. Григор'євим навесні 1920 р. проєкт створення Першої Української Рентгенологічної Академії (УРА) став важливим кроком у справі формування рентгенологічної галузі в Україні. Державна підтримка проєкту починань дала змогу закласти підвалини майбутньої галузі медичної рентгенології.

На початку 1920-х років в Києві та Одесі були створені як самостійні заклади, відповідно Київський рентгено-радіологічний інститут (1920 р.), та Одеський рентгено-радіологічний інститут (1921 р.) [108, с. 91–95]. Така структуризація та постійно зростаюча кількість рентгенівських кабінетів, станцій, відділень на території УСРР невдовзі дали поштовх до

розгляду в НКОЗУ питання про децентралізацію роботи рентгенівської служби.

Усталення організаційної структури у сфері медичної рентгенології в Україні офіційно відбулося у 1923 р. **Наказом № 4 від 20 червня 1923 року НКОЗУ (§ 8) було визначено два центри, на яких покладалися керівні функції організації та розвитку медичної рентгенології: «Ввиду прекращения деятельности Рентгеносекции Органом, объединяющими всю рентгенопомощь на лево-бережьи Украины – является Харьковская Рентгенакадемия, на право-бережьи – Киевский Рентгениститут.**

Все статистические данные по Рентген-работе по выработанным формам собираются в указанных учреждениях по принадлежности.» [96, арк. 107].

Таким чином, відповідальність за розвиток фактично усіх напрямів медичної рентгенології в Лівобережній Україні було покладено на Харківську рентгенологічну академію, яка сама щиро була у процесі налагодження своєї діяльності.

Важливим організаційним моментом була закупівля обладнання для Академії та рентгенкабінетів інших державних медичних закладів. Через відсутність власної рентгенівської промисловості апаратуру в дореволюційну Росію, для проведення досліджень з Х-променями, завозили в основному із Німеччини. Під час громадянської війни постачання устаткування для рентгенівських кабінетів звичайно ж припинилось, тому обладнання для них та лабораторій Харківської рентгенакадемії приходилось збирати по частинах, використовуючи також можливості придбання у приватних власників. В процесі розгортання рентгенівської допомоги населенню виявилась схильність до обладнання відповідними установками кожного медичного закладу не враховуючи відсутність спеціалістів з рентгенології [109]. Нестача достатньої кваліфікації серед працівників рентгенологічних секцій при лікувальних підвідділах губернських відділів охорони здоров'я часто призводила до того, що із-за кордонів виписувалися нові апарати, які неможливо було використовувати за відсутністю деяких складових, не передбачених при замовленні. Аналогічна проблема виникала при використанні старішої рентгенологічної апаратури. Відсутність фахівців не дозволяло усунути навіть незначні пошкодження. Але при наявності відповідних спеціалістів застосування такої апаратури дозволяло досить якісно проводити діагностичні та терапевтичні процедури [109].

До 1928 року організація рентгенологічної допомоги спеціалістів-рентгенологів в Україні проводилась без систематичного регулювання, майже хаотично: не існувало єдиного плану розвитку рентгенологічної мережі, були відсутні кафедри медичної рентгенології при багатьох медичних університетах та єдині учбові програми підготовки спеціалістів рентгенологів. Курси, які організовувалися нерегулярно та тривали 3-4 місяці, не вистачало для підготовки нових фахівців. Такі курси були ефективними лише для підвищення кваліфікації вже практикуючих лікарів-рентгенологів [109].

Питання про планове викладання рентгенології в вищій медичній школі було поставлено на II Всесоюзному з'їзді рентгенологів та радіологів в Москві в 1924 році та нажалі відповідні заходи тоді не вдалося ввести в дію. Тільки в 1935 році було введено першу єдину загальносоюзну учбову програму по рентгенології для медичних інститутів СРСР [102].

Після призначення УРА центром, регулюючим розвиток рентгено-радіологічної служби в Лівобережній Україні, виникла необхідність поєднати в одному науковому закладі напрямки застосування променевих методів в медицині: рентгенологію, радіологію, онкологію. Наприкінці 1924 року на базі УРА було створено «Український Державний Рентгенологічний та Радіологічний інститут імені С. П. Григор'єва» (УДРРІ).

Важливою складовою для розширення роботи інституту було спорудження протягом 1928–1932 рр. спеціальної будівлі. Перехід УДРРІ до нового будинку дозволив значно розширити медичну допомогу населенню та наукові дослідження не тільки в області медичної рентгенології та радіології, а й в галузі онкології, що було відзначено у назві закладу «*Всеукраїнський державний рентгенологічний, радіологічний і онкологічний інститут*» (Вісник Народного Комісаріату Здравоохорони УСРС № 13-15, раздел IV, § 16, 1932 г.). До того ж на базі інституту у 1931 році був організований допоміжний заклад – рентгенологічний технікум для підготовки рентгенівських лаборантів і техніків.

Одним з перших кроків з боку УДРРІ в справі створення єдиної мережі центрів рентгенівської допомоги населенню України вважали організацію **рентгенівських станцій** в промислових районах Лівобережної України.

Так у 1925 році за участю Донецького губздраввідділу в районі почали формуватися 4 рентген-станції, для яких було запрошено відповідних фахівців: Сталіно (Михайло Костянтинів).

розгляду в НКОЗУ питання про децентралізацію роботи рентгенологічної служби.

Усталення організаційної структури у сфері медичної рентгенології в Україні офіційно відбулося у 1923 р. **Наказом № 4 від 20 червня 1923 року НКОЗУ (§ 8) було визначено два центри**, на яких покладалися керівні функції організації та розвитку медичної рентгенології: *«Ввиду прекращения деятельности Рентгеносекции Органом, объединяющими всю рентгенопомощь на лево-бережьи Украины – является Харьковская Рентгенакадемия, на право-бережьи – Киевский Рентгениститут.*

Все статистические данные по Рентген-работе по выработанным формам собираются в указанных учреждениях по принадлежности.» [96, арк. 107].

Таким чином, відповідальність за розвиток фактично усього напрямів медичної рентгенології в Лівобережній Україні було покладено на Харківську рентгенологічну академію, яка сама працювала у процесі налагодження своєї діяльності.

Важливим організаційним моментом була закупівля обладнання для Академії та рентгенкабінетів інших державних медичних закладів. Через відсутність власної рентгенологічної промисловості апаратуру в дореволюційну Росію, для проведення досліджень з Х-променями, завозили в основному із Німеччини. Під час громадянської війни постачання устаткування для рентгенологічних кабінетів звичайно ж припинилось, тому обладнання для них та лабораторій Харківської рентгенакадемії приходилось збирати по частинах, використовуючи також можливості придбання у приватних власників. В процесі розгортання рентгенологічної допомоги населенню виявилась схильність до обладнання відповідними установками кожного медичного закладу, не враховуючи відсутність спеціалістів з рентгенології [108]. Нестача достатньої кваліфікації серед працівників рентгенологічних секцій при лікувальних підвідділах губернських відділів охорони здоров'я часто призводила до того, що із-за кордону випливали нові апарати, які неможливо було використовувати за відсутністю деяких складових, не передбачених при замовленні. Аналогічна проблема виникала при використанні старої рентгенологічної апаратури. Відсутність фахівців не дозволяло усунути навіть незначні пошкодження. Але при наявності відповідних спеціалістів застосування такої апаратури дозволяло досить якісно проводити діагностичні та терапевтичні процедури [109].

Але до 1928 року організація рентгенологічної допомоги та підготовки спеціалістів-рентгенологів в Україні не існувало єдиного достатнього регулювання, майже хаотично мережі, були відсутні чіткого плану розвитку рентгенологічної спеціальності медичних вишів та єдині учбові програми підготовки спеціалістів рентгенологів. Курсів, які організовувалися нерегулярно та тривали 3-4 місяці не вистачало для підготовки нових фахівців. Такі курси були ефективними лише для підготовки нових фахівців до виконуючих лікарів-рентгенологів [109].

Питання про планове викладання рентгенології в вищій медичній школі було поставлено на II Всесоюзному з'їзді рентгенологів та радіологів в Москві в 1924 році. У 1935 році було прийнято першу єдину загальносоюзну учбову програму по рентгенології для медичних інститутів України, виникла необхідність поєднати в одному закладі практичну необхідність застосування променевих методів в медицині: рентгенологію, радіологію, онкологію. Наприкінці 1924 року на базі УРА було створено «Український державний рентгенологічний інститут імені С. П. Григор'єва» (УДРРІ).

Важливою складовою для розширення значно розширено спорудження протягом 1928-1932 рр. дослідження не тільки в області медичної рентгенології та наукової рентгенології, що було відзначено у назві закладу «Всесоюзний рентгенологічний інститут імені С. П. Григор'єва» (Бюллетень Народного Комісаріату УРСР № 13-15, раздел IV, § 16, 1932 г.). Здравоохоронного ж на базі інституту у 1931 році був організований доміжний заклад рентгенівських технікум для підготовки кадрів створення мережі центрів рентгенівської допомоги населенню різних районах Лівобережної України.

Так у 1925 році за участю Донецького обласного управління охорони здоров'я було створено відповідних фахівців: Сталіно (Мі)

розгляду в НКОЗУ питання про децентралізацію роботи рентгенівської служби.

Усталення організаційної структури у сфері медичної рентгенології в Україні офіційно відбулося у 1923 р. **Наказом № 1 від 20 червня 1923 року НКОЗУ (§ 8) було визначено дві центри, на яких покладалися керівні функції організації та розвитку медичної рентгенології: «Ввиду прекращения деятельности Рентгеносекции Органом, объединяющими всю рентгенопомощь на лево-бережьи Украины – является Харьковская Рентгенакадемия, на право-бережьи – Киевский Рентген институт».**

Все статистические данные по Рентген-работе по выработанным формам собираются в указанных учреждениях по принадлежности.» [96, арк. 107].

Таким чином, відповідальність за розвиток фактично усього напрямів медичної рентгенології в Лівобережній Україні була покладена на Харківську рентгенологічну академію, яка сама була у процесі налагодження своєї діяльності.

Важливим організаційним моментом була закупівля обладнання для Академії та рентгенкабінетів інших державних медичних закладів. Через відсутність власної рентгенівської промисловості апаратуру в дореволюційну Росію, для проведення досліджень з X-променями, завозили в основному із Німеччини. Під час громадянської війни постачання устаткування для рентгенівських кабінетів звичайно ж припинилось, тому обладнання для них та лабораторій Харківської рентгенакадемії приходилось збирати по частинах, використовуючи також можливості придбання у приватних власників. В процесі розгортання рентгенівської допомоги населенню виявилась схильність до обладнання відповідними установками кожного медичного закладу, не враховуючи відсутність спеціалістів з рентгенології [10]. Нестача достатньої кваліфікації серед працівників рентгенологічних секцій при лікувальних підвідділах губернських відділів охорони здоров'я часто призводила до того, що із-за кордону виписувалися нові апарати, які неможливо було використовувати за відсутності деяких складових, не передбачених при замовленні. Аналогічна проблема виникала при використанні старішої рентгенологічної апаратури. Відсутність фахівців не дозволяло усунути навіть незначні пошкодження. Але при наявності відповідних спеціалістів застосування такої апаратури дозволяло проводити якісно діагностичні та терапевтичні процедури [109].

До 1928 року організація рентгенологічної допомоги населенню спеціалістів-рентгенологів в Україні проводилась без чіткого регулювання, майже хаотично: не існувало єдиного плану розвитку рентгенологічної мережі, були відсутні медичної рентгенології при багатьох медичних закладах. Для підготовки фахівців існували окремі курси, які організовувалися нерегулярно та тривали 3-4 місяці. Такі курси не вистачало для підготовки нових фахівців. Такі курси існували лише для підвищення кваліфікації вже практикуючих лікарів-рентгенологів [109].

Питання про планове викладання рентгенології в вищій школі було поставлено на II Всесоюзному з'їзді рентгенологів в Москві в 1924 році та нажалі відповідні рішення були введено в дію. Тільки в 1935 році було введено першу єдину загальносоюзну учебну програму по рентгенології для медичних інститутів СРСР [102].

Для призначення УРА центром, регулюючим розвиток рентгенологічної служби в Лівобережній Україні, виникла необхідність поєднати в одному науковому закладі всі методи застосування променевих методів в медицині: рентгенологію, радіологію, онкологію. Наприкінці 1924 року на базі Харківської рентгенологічної академії створено «Український Державний Рентгенологічний Інститут імені С. П. Григор'єва» (УДРРІ).

Утворення складовою для розширення роботи інституту будівництва протягом 1928–1932 рр. спеціальної будівлі УДРРІ до нового будинку дозволив значно розширити роботу інституту: надавати допомогу населенню та наукові дослідження не тільки в галузі медичної рентгенології та радіології, а й в галузі фізики, хімії, біології, що було підзначено у назві закладу «Всеукраїнський Рентгенологічний, радіологічний і онкологічний інститут імені С. П. Григор'єва» (Виключень Пародного Комиссариата Здравоохранения № 13-15, раздел IV, § 16, 1932 г.). До того ж на базі інституту у 1931 році був організований допоміжний заклад – Рентгенологічний технікум для підготовки рентгенівських фахівців і техніків.

Одним з перших кроків з боку УДРРІ в справі створення мережі центрів рентгенівської допомоги населенню була організація **рентгенівських станцій** в промислових містах Лівобережної України.

У 1925 році за участю Донецького губздраввідділу в Луганську почали формуватися 4 рентген-станції, для яких було призначено відповідних фахівців: Сталіно (Михайло Костянтинів).

нович Афанасьєв), Артемівськ (С. К. Ніколаєв), Луганськ (І. І. Хлебніков), Маріуполь (Самуїл Бенціянович Басман) [110, с. 262–267].

В 1926 році в Донецький регіон було завезено значну кількість рентгенівської апаратури. У складі станції сформувалися два відділення: рентгенодіагностичне та рентгенотерапевтичне. В подальшому Сталінська рентгенівська станція стала не тільки потужним центром надання рентгенологічної допомоги в Донецькому регіоні, а й головною базою підготовки молодих фахівців та осередком науково-дослідної роботи.

У 1930 році станцію реорганізовано на філію УДРРІ під керівництвом М. К. Афанасьєва, а згодом на базі станції було відкрито кафедри рентгенології спочатку філіалу Українського інституту удосконалення лікарів (в 1932 р.), а потім – Сталінського медичного інституту (в 1934 р.) [110, с. 262–267]. В 1930 році рентгенівська станція розпочала роботу в новому приміщенні й швидко перетворилася у великий рентген-онкологічний заклад: в 5 рентгенодіагностичних та 2 терапевтичних кабінетах працювали 13 змін лікарів, відкрито обласний онкологічний диспансер з 3 лабораторіями та спеціальний кабінет для прийому туберкульозних хворих.

Ще одну рентгенівську станцію було відкрито в Дніпропетровську на базі «Дніпропетровської Міжрайонової лікарні» (нині обласна лікарня ім. І. І. Мечнікова). У 1932 році там функціонували кабінет глибокої терапії та кабінет діагностики й містилася учбова база кафедри рентгенології ДМІ [111, арк. 90–91].

З метою посилення ефективності заходів з профілактики та лікування онкологічних захворювань у 1927 році Інститут визнав за необхідне створення **мережі онкологічних диспансерів**. Перший такий заклад було організовано в 1928 році в Харкові на базі УДРРІ, наступного року аналогічні установи виникли в Києві, Одесі та Дніпропетровську [105, арк. 142].

Значне зростання кількості фахівців-рентгенологів та матеріальної бази в галузі медичної рентгенології дав можливість великих промислових центрах лівобережжя Дніпропетровська та Сталіно (тепер Донецьк) відкрити в 1932 році **філії ВУДРРІ** [86, арк. 13; 80, арк. 142], які практично являли собою рентгенівські інститути обласного масштабу. Такий крок сприяв розширенню кола науково-дослідних задач та децентралізації підготовки фахівців-рентгенологів.

Для надання висококваліфікованої рентгенологічної допомоги населенню не тільки у великих містах, а й на перифе-

Лівобережної України, Всеукраїнський державний рентгено-радіологічний та онкологічний інститут ім. В. Я. Чубаря створив також мережу науково-опорних пунктів. У 1932 році до складу мережі входили 10 опорних пунктів в містах: Кривий Ріг, Єнакієво, Красний Луч, Луганськ, Артемівськ, Марганець, Дебальцево, Суми, Полтава та Запоріжжя [111, арк. 13]. Поступово мережа збільшувалася, відповідні заклади відкривалися навіть у невеликих містечках. Наприкінці 1932 року вже налічувалося 13 рентгенологічних та 26 онкологічних пунктів.

Однак за два роки значну кількість опорних пунктів було закрито. Як зазначається в резолюції прийнятої Українською нарадою по плануванню науково-дослідних робіт в галузі онкології та рентгенології (20–22 грудня 1934 року) саме суттєва нестача фінансування з боку місцевих органів охорони здоров'я у поточному році призвела до припинення роботи відповідних закладів в містах Каменське, Мелітополь, Кривий Ріг, Запоріжжя, Красний Луч, Луганськ, Краматорськ, Макіївка, Ворошиловськ, Костянтинівка, Рубежне, Кадіївка, Рикове, Дніпрострой. А 1 січня 1937 року розпорядженням Народного Комісаріату охорони здоров'я УРСР № ВО21 було ліквідовано й філії в Дніпропетровську та Сталіно.

Крім спеціальних рентгенологічних закладів відповідною інструкцією почали обладнуватися також міські клінічні лікарні, поліклініки та диспансери Лівобережної України.

Стрімке зростання числа державних та відомчих медичних закладів, поліклінік та лікарень, а також відкриття спеціалізованих диспансерів значною мірою сприяли створенню нових рентгенологічних кабінетів й навіть відділень. Зрозуміло, що найактивніше ці процеси відбувалися в Харкові, Катеринославі й Дніпропетровську, однак поступово й в інших містах медичні заклади оснащувалися рентгенологічною технікою.

Інформаційне поле рентгенологічних досліджень

В процесі розвитку і становлення медичної рентгенології в науковій галузі важливу роль відігравало інформаційне забезпечення досліджень, яке передбачало наявність достатньої кількості фахової літератури (підручники, посібники, наукові статті тощо), створення асоціацій й товариств спеціалістів, проведення наукових з'їздів та конференцій.

Моніторингові, підручники, посібники. Необхідність підготовки кваліфікованих фахівців в галузі медичної рентгенології, значна кількість досліджень проведених в перші роки використання X-променів в медицині, потужна динаміка нових резуль-

татів використання рентгенівського випромінювання в медичній практиці потребували впорядкування та узагальнення у вигляді підручників та посібників. Однак видання були головним чином іноземними та нечисленними.

У дореволюційній Україні великий дефіцит підручників з медичної рентгенології російською, а тим більш українською мовою складав значну проблему в процесі підготовки молодих фахівців. Найбільш відомими виданнями були посібник для лікарів та студентів приват-доцента Московського Університету доктора медицини Д. Ф. Решетилло «Лечение лучами Рентгена с предварительным изложением Рентгенологии и Рентгенодиагностики» (1906 р.) [112], а також російські переклади з німецької доктора медицини Я. Б. Ейгера книги О. Бюттнера К. Мюллера «Техника и применение рентгеновских лучей в медицине» (1898 р.) [113] та підручника Е. Г. Альберса-Шонеберга «Техника применения рентгеновских лучей» (1906 р.) [114]. Зрозуміло, що під час громадянської війни друкування наукової літератури припинилося.

Після встановлення радянської влади в галузі медичної рентгенології відбулися значні зрушення, однак через брак коштів закупівлю спеціальної літератури здійснювали в останню чергу. Між тим вже в перші роки вийшли друком нові вітчизняні підручники та монографії.

У 1920 р. у Харкові було видано невелику за обсягом книгу С. П. Григор'єва «Новейшие точки зрения в рентгенологии». У передмові до неї Сергій Петрович писав: *«Из желания положить основание для фундамента Самобытной Российской Рентгенологии я взял на себя смелость собрать все свои работы и издать их в виде сборника, дабы он мог служить руководством при дальнейшем строительстве нашей специальности в родном Отечестве тем более, что текущий момент зовет нас на это творчество, давая возможность проявить самостоятельность и индивидуальность»* [115].

Перший підручник в радянській Росії «Рентгенотерапия» М. І. Неменова [116], який вийшов друком в 1920 році, *«потрапив до Харкова»* у 1921 році й отримав високу оцінку фахівців [117]. В 1928 році з'явився підручник «Рентгенодиагностика для врачей и студентов» А. В. Айзенштейна (II Московський університет) [114].

Перша монографія українською мовою «Медицина рентгенология» (1931 р.) написана Я. Л. Шиком, професором кафедри рентгенології Харківського медичного інституту, являла собою

короткий курс для студентів та лікарів [118]. Книга містила п'ять розділів, які включали основи фізики Х-випромінювання і рентгенобіології, загальну та спеціальні частини рентгенодіагностики і рентгенотерапії, наприкінці наводилися клініко-рентгенологічні таблиці. Видання було ухвалено до вжитку «як підручник для медичних ВІШів» Державним Науково-Методологічним Комітетом Наркомосвіти УСРР.

Слід зазначити, що деякі підручники не отримали широкого поширення через непогодженість у дозуванні випромінювання. Так в Катеринославському медичному журналі за 1926 рік А. Ізраїл в рецензії на книгу С. І. Бормана «Рентгенотерапия кожных болезней. Краткий учебник для врачей и студентов» висловлюється проти того, щоб рекомендувати це видання студентам [117].

Значний досвід та напрацьовані результати з поверхневої терапії співробітників УЦРРОІ було узагальнено у капітальному посібнику «Рентгенотерапия шкірних захворювань», який вийшов у 1931 році українською мовою. Для того щоб зробити цей матеріал більш доступним для рентгенологів СРСР його перевидано російською мовою (довідник «Краткое руководство по поверхностной терапии», 1935) [119, с. 68–72].

В 1937 році в Державному Медичному Видавництві УРСР (Київ) вийшла друком книга «Рентгенодиагностика и рентгенотерапия» під редакцією проф. Г. О. Хармандар'яна [120]. В 13 розділах видання колективом авторів детально розглянуто організацію та правила роботи з рентгенівською і дозиметричною апаратурою (Ю. П. Тесленко, О. А. Лемберг), її різновиди, а також техніку виконання рентгенівських досліджень (А. А. Лемберг, Ф. М. Абрамович, Е. А. Бриль, М. М. Ветчинська, М. В. Ольховська) та рентгенотерапевтичних заходів (І. К. Розенцвейг, А. Л. Халіпський).

Таким чином інформаційне забезпечення студентства в галузі медичної рентгенології, як майбутніх фахівців було достатньо обмеженим. Основний масив підручників і посібників в Україні в розглядуваний період був незначним за кількістю видань. Але позитивним було те, що всі вони були написані відомими фахівцями з медичної рентгенології і в них містилося й практична інформація з медичної практики.

Наукові журнали. Відомо, що перший спеціалізований журнал з медичної рентгенології в Російській імперії «Рентгенологический вестник» почав видаватися в Одесі в 1907 році за редакцією професора П. О. Вальтера та доктора Я. М. Розенблата [121].

В журналі друкувалися самостійні статті з рентгенології, а також критика та реферати новітніх робіт в цієї галузі. Видання відбувалося по мірі накопичення матеріалу (один раз на 2-3 місяці), кожні 4 випуски складали один том, але внаслідок нестачі коштів в 1909 році журнал припинив своє існування [110, с. 256].

Ще одна спроба започаткувати в Російській імперії періодичне видання з медичної рентгенології також відбулася в Україні – журнал «Известия Киевской рентгеновской комиссии» (1915–1917) [122].

За радянських часів першим спеціалізованим журналом був «Вестник рентгенологии и радиологии» (1920–1941), організований за ініціативою відомого російського рентгенолога, керівника Центрального державного рентгенологічного, радіологічного та ракового інституту (ЦДРРРІ) в Петрограді професора М. І. Неменова. Видання оригінальних наукових робіт дослідників відбувалося за всіма основними розділами медичної рентгенології та радіології: клінічна та експериментально-клінічна рентгенологія (включаючи рентгенотерапію та рентгенодіагностику); радіотерапія; біологічна дія променевої енергії; рентгенанатомія; вчення про експериментальний рак; рентенофізика та рентгентехніка [123]. На початку свого існування журнал в основному друкував роботи співробітників ЦДРРРІ, однак в подальшому зі зростанням кількості наукової продукції в галузі рентгенології потік рукописів значно збільшився. Українські науковці, працівники рентгено-радіологічних інститутів в Києві, Харкові та Одесі, рентгенівських станцій, які за цей час отримали значні результати наукових досліджень, не маючи достатньої можливості друкуватися у фаховому виданні, вимушені були направляти свої роботи в інші медичні журнали.

Для публікації накопиченого матеріалу наприкінці 1920-х років в Україні розпочинається видання власних спеціалізованих збірок та журналів. В 1926 році вийшла друком перша збірка наукових робіт виконаних у ВДРРОІ (Харків) та Київському Рентгенівському Інституті НКОЗУ – «Экспериментальная и клиническая рентгенология». Як свідчать віднайдені нами архівні матеріали [124, арк. 136] в подальшому планувалося видання друкованого органа Всеукраїнської Асоціації рентгенологів та радіологів і Державних Рентгенологічних інститутів – журнал «Експериментальна та клінічна рентгенологія» в розмірі 4 випуски на рік. Перший випуск українською мовою вийшов у 1931 році.

Також в 1928 році в Харкові почав виходити перший ідиний в Україні й Радянському Союзі спеціалізований журнал «Вопросы онкологии», присвячений питанням вивчення злоякі-оних утворень та боротьби з ними. Саме за ініціативою редакції журнли було прийняте рішення про створення асоціації онко-логів та скликання в Харкові у 1931 році Всесоюзного з'їзду онкологів [124, арк. 51, 52, 136].

«В целях приближения к рентгенологам периферии но-ейших достижений в различных областях научной и практиче-ской рентгенологии и радиологии...» ВДРРОІ та Українським товариством рентгенологів і радіологів було започатковано щорічно видання рефератів поточної фахової літератури. Перший випуск «Материалы по рентгенологии и радиологии в помощь периферийному врачу» (1939) [125] містив реферати робіт тіль-ни співробітників УРРОІ. Наступну збірку «Материалы по рент-генологии, радиологии и онкологии» (1940) [126] складали ре-ферати робіт не тільки харківських, а й іноземних авторів, також видання було доповнено матеріалами з клінічної та експеримен-тальної онкології. В черговому випуску планувалося розмістити реферати робіт з різних рентгено-радіологічних та онкологічних закладів СРСР, однак виявити цей випуск поки не вдалося. Ціл-ком можливо, що надрукувати збірку до початку Вітчизняної війни просто не встигли.

Крім суто наукових видань відділом соціальної патології ВДРРОІ було започатковано випуск санітарно-просвітницької літератури (книги-брошури, науково-популярні листівки, статті, пікети), яка мала за мету розповсюдження ідеї профілактики в першу чергу онкологічних захворювань [127].

Організації рентгенологів.

Комунікації в медичній рентгенології, як і в будь-якій на-уці, є надзвичайно важливими для обміну досвідом, формування фахового мислення молодих фахівців, створення умов для ста-новлення рентгенологічної галузі в цілому тощо. В значному ступені цьому сприяли громадсько-наукові організації рентге-нологів, які поступово створювалися в обласних центрах Лівो-бережної України.

Природньо, що перше товариство рентгенологів почало формуватися в Харкові за ініціативою провідних співробітників УРА. Щодо початкового періоду його роботи відомості дещо суперечливі. Згідно [128, с. 97–98] рентгенологічна секція Хар-ківського наукового медичного товариства розпочала свою дія-льність у березні 1921 року. На організаційних зборах було виб-

рано президію у складі: голова проф. С. Г. Трегубов, товариш голови А. Ю. Штернман, секретарі Ю. Я. Войташевський та Б. К. Розенцвейг. Засідання секції відбувалися двічі на місяць. Спочатку робота секції мала в основному учбовий характер, але, згодом, починаючи з 1929 р., доповіді носили більш науковий характер. В тому ж виданні [128, с. 239–244] наведено іншу історію. Першим кроком було створення рентгенологічної секції при науковій Асоціації Харківського губернського відділу профспілки медичних працівників в 1933 році (схоже, що це друкарська помилка й треба розуміти 1923 рік). Головою першого бюро секції призначено Г. О. Хармандар'яна, членами бюро: А. Ю. Штернман, Б. К. Розенцвейг, Я. Б. Войташевський, О. А. Лемберг, Я. Л. Шик, Ф. М. Абрамович та М. І. Кандиба. Спочатку кількість членів секції складала 25 фахівців. В 1925 році рентгенологічна секція увійшла до складу Харківського медичного товариства, що сприяло подальшому розширенню її діяльності. Після організації в 1928 році Всеукраїнської асоціації рентгенологів та радіологів секцію було реорганізовано в Харківське товариство рентгенологів та радіологів. Його діяльність охоплювала широке коло питань рентгенодіагностики і рентгенотерапії патологій різних систем організму, в тому числі онкологічних захворювань.

Велике значення для розвитку рентгенівської служби в Дніпропетровську мала організація Дніпропетровської наукової асоціації рентгенологів і радіологів. Асоціація була організована в 1926 році й об'єднувала 13 лікарів. За перший рік існування асоціації було проведено всього 6 засідань, але молоде наукове об'єднання довело, що воно цілком життєздатне. На першому звітному засіданні 20.11.1927 р. було відзначено всі недоліки першого року роботи (нерегулярність засідань, відсутність зв'язків з медичними та науковими закладами) та обрано президію в складі: д-ра М. Д. Мошкова, І. М. Хлебникова й З. І. Резник [129]. Головою асоціації було обрано І. М. Хлебникова, який обіймав цю посаду до 1938 р., а секретарем – З. І. Резник (до серпня 1941 р.). В подальшому засідання наукового товариства проходили регулярно (один раз на місяць) до 1930 р. у приміщенні обласного шкірно-венерологічного диспансеру, потім – в 2-й міській лікарні. У перші роки існування товариства найбільше уваги приділялося питанням радіобіології й поверхневої радіотерапії [130].

Організація на Донбасі рентгенівських станцій в 1925 році дала поштовх до наукових розробок питань професійних захво-

рювань робочих цього регіону. Спочатку результати досліджень доповідалися на засіданнях хірургічного товариства [110, с. 262–267], а в 1928 році в Сталіно було відкрито філію Всеукраїнської асоціації рентгенологів та радіологів.

З'їзди та конференції. Відкриття Х-променів та їх широке використання у практичній медицині потребувало колективного спілкування представників нового напрямку медицини й у більш великих масштабах, ніж місцеві зібрання. Одна з форм такого спілкування – медичні з'їзди. Обговорення актуальних проблем, результатів досліджень, складання підсумків в рамках з'їздів, дозволяло визначити перспективи використання Х-променів в медицині. Участь в роботі з'їздів вчених з різних країн сприяла розширенню і поглибленню міжнародного співробітництва в галузі медичної рентгенології.

В досліджуваній період спочатку на території Російської імперії, а в подальшому Радянського Союзу відбулося шість з'їздів рентгенологів та радіологів [131].

Примітно, що Перший З'їзд Російських Рентгенологів та Радіологів відбувся в Москві у 1916 році, лише через 20 років після початку застосування рентгенівських променів у медицині.

Зі встановленням радянської влади розвиток медичної рентгенології у набув стрімкого піднесення. Всесоюзні з'їзди рентгенологів та радіологів скликалися у 1920-ті – на початку 1930-х рр. досить регулярно:

- Другий з'їзд – Москва–Ленінград, 1924 рік;
- Третій з'їзд – Ленінград, 1925 рік;
- Четвертий з'їзд – Ленінград, 1926 рік;
- П'ятий з'їзд – Київ, 1928 рік;
- Шостий з'їзд – Москва, 1931 рік.

Слід зазначити, що наступний Сьомий з'їзд рентгенологів та радіологів відбувся тільки у 1958 році (Саратов). Така значна перерва, на наш погляд, була спричинена спочатку складною політичною ситуацією в країні (репресії) і продовжена військовими подіями Другої світової війни та розрухою господарства, що утворилася після неї.

У роботі Першого З'їзду Російських Рентгенологів та Радіологів, який проходив з 16 по 19 грудня 1916 року в Москві, брали участь більш ніж 150 науковців. Зрозуміло, що більшість делегатів була з Москви та Петрограду (Санкт-Петербург). Але серед 38 доповідачів були й українські вчені з Києву (А. А. Зонненштраль «О работе Киевской Рентгеновской Коми-

ссии» й Є. Ф. Вебер «О диагностическом значении искусственного пневмоперитонеума», «О значении измерений стереорентгенограмм при сравнительном изучении прижизненных рентгеновских и секционных картин заболеваний легких, бронхов и желез», «Демонстрация циркуля, для нанесения меток на теле больного при определении глубины залегания инородных тел») та Одеси (М. Я. Розенблат «Демонстрация различных диапозитивов») [132; 133]. Примітно, що основні завдання, визначені з'їздом, були актуальними ще наступні 15 років: розширення рентгенологічної допомоги; введення у вищих медичних закладах викладання рентгенології (обов'язкові самостійні кафедри рентгенології у вузах були введені тільки з 1934 року); розвиток вітчизняної рентгенівської промисловості; виконання рентгенологічних досліджень лише фахівцями-рентгенологами.

Наступний з'їзд фахівців з медичної рентгенології відбувся 7–14 травня 1924 р. в Москві. З Лівобережної України до президії з'їзду були обрані Г. О. Хармандар'ян та А. Ю. Штернман. З доповідями виступили співробітники УРА Б. К. Розенцвейг («Рассеивание рентгеновых лучей и защитные средства»), Н. М. Безчинська («Материалы по вопросу о редких формах костных заболеваний»), Г. О. Хармандар'ян («Ценность пневмоперитонеума как диагностического метода»), В. Ф. Кушніренко («К вопросу об исследовании оперированных желудков»), також були присутні й прийняли участь в обговоренні О. А. Лемберг, М. В. Ольховська. Примітно, що для дослідження органів черевної порожнини автори використовували методику запропоновану свого часу С. П. Григор'євим [134; 135].

III Всесоюзний з'їзд рентгенологів та радіологів пройшов у Ленінграді 20–25 травня 1925 р. В з'їзді взяли участь близько 250 делегатів. Серед 76 доповідачів були іноземні та вітчизняні рентгенологи. Більшість повідомлень було присвячено експериментальній розробці питань рентгенотерапії, особливо при злоякісних новоутвореннях. Серед доповідачів були харків'яни Б. К. Розенцвейг (програмна доповідь «Профессиональные заболевания рентгенологов и их профилактика»), повідомлення про рентгенотерапію дробовими дозами), А. Ю. Штернман і Т. Г. Осетинський (повідомлення про знеболюючу дію Х-променів) та О. А. Лемберг (рентгенодіагностика хронічного апендициту за методом С. П. Григор'єва), також відвідав з'їзд директор Українського Рентгенологічного та Радіологічного Інституту (УРРІ) Г. О. Хармандар'ян [136; 137].

У наступному році в Ленінграді пройшов IV Всесоюзний з'їзд рентгенологів та радіологів (21–23 мая 1926 р.), який зібрав велику кількість учасників та доповідей. Активну участь у роботі з'їзду взяли й українські рентгенологи. Ряд доповідей зробили співробітники УРРІ: А. В. Репрьов «Синтез і аналіз життєвих процесів під дією рентгенівських променів» та «Вплив рентгенівських променів на кров, її ферменти, на обмін речовин й газообмін», О. А. Лемберг «Рентгендіагностика захворювань жовчного міхура», Н. М. Безчинська «Рентгенологічні дані з боку шлунково-кишкового тракту після холецистектомії», Б. К. Розенцвейг «До питання про рентгенотерапію туберкульозу та бронхоаденітів у дітей», І. О. Меркулов (рентгенотерапія ширенхіматозних кератитів) [138].

В межах нашого дослідження з перелічених з'їздів особливої уваги заслуговує V Всесоюзний з'їзд, який проходив у Києві з 18 по 23 травня 1928 року. Проведення заходу загальносоюзного значення слугує ще одним доказом високого рівня наукової роботи, що проводилась у галузі медичної рентгенології українськими вченими.

Головою організаційного комітету було призначено відомого на той час вченого та організатора рентгенівської і онкологічної допомоги в Україні лікаря-рентгенолога професора Г. О. Хармандар'яна.

Документальні джерела свідчать про досить ретельну підготовку організаційного комітету до роботи з'їзду.

Інформація щодо проведення з'їзду в Києві була розміщена в медичній пресі, навіть закордонній (зокрема в квітневому номері «British Journal of Radiology»). Передбачалося персональне запрошення деяких провідних іноземних рентгенологів: «читать необходимым персональное приглашение следующих иностранных рентгенологов: Levy-Dorn, Strause, Holthuren, Girashey, Assmann, Holz knecht, Belluh, Salomon, Fornell, Bervin, Annerlund, Е. Ф. Вебера, А. Н. Яницкого, Б. Н. Раевского. По согласовании с Президиумом Ассоциации дополнить список английскими и американскими учеными.» [139, арк. 9].

До послуг делегатів пропонувалися готелі та ресторани, де за свідченнями Оргкомітету, вони обслуговувалися за пільговими тарифами, також була можливість оселитися у безкоштовному гуртожитку, всі делегати отримували членські квитки, які слугували також посадковими квитками в залі засідань. Спеціально виданий бюлетень містив докладну інформацію щодо всіх необхідних адрес та транспортних засобів пересування. До ува-

ги відвідувачів з'їзду було організовано виставку рентгенівської апаратури, рентгенограм та інших експонатів у новому будинку Академії наук (біля Музею революції), планувалося провести ряд безоплатних екскурсій для знайомства з історичними і художніми пам'ятками Києва (наприклад, 21 травня прогулянка Дніпром на пароплаві). При з'їзді функціонувало відділення пошти і телеграфу, а також «Бюро печати», яке щодня звітувало про роботу з'їзду в пресі. Основні теми наукової програми з'їзду, за якими планувалося 117 доповідей та ряд демонстрацій [140] за наступною тематикою:

— «О последовательности изменений элементов клетки под влиянием лучистой энергии.

— Классификация и рентгенодиагностика заболеваний сус-тавов.

— Функциональные и анатомические изменения желудочно-кишечного тракта после оперативного вмешательства.

— Рентгенотерапия заболеваний кроветворного аппарата».

Згідно звіту [141], Всесоюзний з'їзд рентгенологів та радіологів в Києві відвідала найбільша, порівняно з попередніми з'їздами, кількість делегатів — 350 науковців з різних міст СРСР. З'їзд зібрав значну кількість делегатів з Києва, Харкова, Одеси, Москви, Ленінграда, також були присутні делегати зі Сталіно, Сімферополя, Житомира, Саратова, Ростова-на-Дону, Казані, Омська, Тифлісу, Сухумі. Як зазначається *«организация съезда была проведена безукоризненно и налицо были все данные для продуктивной работы»*: за 5 днів роботи заслухано близько 125 доповідей.

Перше та друге засідання були присвячені питанням біологічної дії рентгенівських променів (І. Міщенко, А. Ю. Штернман) значну увагу надано дозиметрії та способам вимірювання доз Х-променів. На третьому засіданні розглядалися питання рентгенодіагностики кісткової системи (А. О. Лемберг, Г. І. Хармандар'ян, Н. М. Безчинська, М. К. Афанас'єв). Четверте засідання було присвячено вивченню органів черевної порожнини (А. В. Мельников, Г. І. Хармандар'ян, Н. М. Безчинська), п'яте — рентгенотерапії кровотворного апарату (Б. Б. Варшавська, Б. М. Варшавський). Шосте та сьоме засідання відбулися спільно із засіданнями VIII-го Всесоюзного з'їзду гінекологів й мали відповідну спрямованість. На дев'ятому засіданні обговорювалися методи дослідження м'яких тканин (Ю. А. Бурлаченко, А. О. Лемберг), та-

кож було порушено питання про викладання медичної рентгенології у вищих медичних закладах.

На засіданні Всесоюзної організації рентгенологів та радіологів, яке відбулося наприкінці з'їзду, було прийнято рішення про перейменування Всесоюзної асоціації рентгенологів та радіологів у Всесоюзну асоціацію рентгенологів, радіологів та онкологів, а також затверджено створення Української Асоціації рентгенологів та радіологів з філіями в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Сталіно.

Єдиним складним моментом в організації з'їзду виявилось видання Трудів з'їзду, але достовірних відомостей щодо причин такої ситуації не виявлено. Враховуючи обмеженість фінансування подібних заходів та скрутний стан бюджету НКОЗУ, можна припустити, що на друкування окремої збірки не вистачило виділених коштів. Звіт про роботу V з'їзду було надруковано лише в 1929 році у «Віснику рентгенології та радіології» [141].

Шостий Всесоюзний з'їзд рентгенологів та радіологів проходив у Москві з 2 по 6 липня 1931 року. З'їзд зібрав велику кількість делегатів з різних куточків СРСР, в тому числі з України. Активну участь у роботі Президії з'їзду прийняв І. О. Хармандар'ян. Зазначимо, що програму заходу прийшлося корегувати просто між засідань. Особливо ретельно з'їзд розглянув питання розвитку рентгенотехніки, підготовки кадрів та методи викладання медичної рентгенології. По даним Сталінської станції були заслухані доповіді М. К. Афанас'єва «Костная травма у рабочих горной и металлургической промышленности Донбасса» і «Переломы позвоночника и костей таза», А. С. Пипко «Переломы костей плечевого пояса и верхних конечностей», Й. А. Кунін «Переломы нижних конечностей у горнорабочих», В. А. Д'яченко «Костная травма у рабочих черной металлургии», також О. А. Лемберг «Хронические изменения костно-суставной системы у горняков», Н. М. Безчинська «Внутривенная пиззография». Примітно, що як і після попереднього з'їзду звіт про роботу VI Всесоюзного з'їзду не вдалося надрукувати вчасно [142].

Всебічно сприяли активній НДР в галузі медичної рентгенології регулярні наукові конференції, які проводились в 1924-1927 рр. в Українському Рентгенологічному та Радіологічному Інституті ім. С. П. Григор'єва (УРПИ), а також міжобласні рентгено-онкологічні конференції.

Важливою подією у справі становлення медичної рентгенології в Україні стала I-ша Всеукраїнська нарада з організацій-

них питань рентгенодопомоги, яка відбулася 13–21 вересня 1927 року [143]. Як зазначалося у 3 розділі, проведене попереднє обстеження виявило значну низку недоліків й проблем в роботі рентгенологічних установ, тому гостро постало питання про стандартизацію всіх галузей рентгенодопомоги. В ході наради були сформульовані нормативні рекомендації, які були представлені на Всесоюзній Нараді рентгенологів 25–27 вересня 1927 р.

Скликання I-шої Всеукраїнської наради з організаційних питань рентгенодопомоги зіграло важливу роль у справі раціоналізації та підвищення якості рентгенологічної допомоги на Україні, сприяло виробленню загальних підходів до розвитку наукової і практичної діяльності в галузі медичної рентгенології.

Значне збільшення кількості рентгенологічних установ та наукових співробітників в 1930-х роках вимагало впорядкування поставлених задач, що обумовило проведення Української наради з планування науково-дослідної роботи в галузі онкології та рентгенології (20–22 грудня 1934 року в Києві). Доповіді зробили провідні фахівці з Києва (М. А. Магат, В. Н. Іванов, П. Р. Фішман) та Харкова (Г. О. Хармандар'ян, А. Д. Тимофеевський, А. В. Мельников, Б. М. Варшавський, А. М. Мерков).

З ініціативи УРРІ та Української асоціації рентгенологів та радіологів в 1931 році у Харкові було скликано I Український з'їзд рентгенологів і радіологів, який *«підсумував широко розгорнену наукову роботу рентгенологічних закладів не тільки центра, а й широкої периферії»* [144]. 43 доповіді зробили провідні рентгенологи Києва, Харкова, Дніпропетровська, Сталіно та інших міст України [145]. Також було розглянуто організаційні питання (складання п'ятирічних планів, звіт правління Всеукраїнської асоціації рентгенологів та радіологів тощо). Матеріали з'їзду видано окремою брошурою.

Другий український з'їзд рентгенологів і радіологів відбувся 17–21 грудня 1936 р. також у Харкові. У порівнянні з I Українським з'їздом захід був більш масштабним (368 делегатів). Близько 100 доповідей зробили делегати з усього Радянського Союзу, що надало з'їзду всесоюзний характер. На засіданнях було розглянуто широке коло питань з рентгенодіагностики та рентгенотерапії, серед яких помітне місце зайняла тема помилок в рентгенології.

Не менш значною була Перша всеукраїнська конференція рентгенологів, радіологів та онкологів (Харків, 1–5 липня 1934

року), яка зібрала понад 300 делегатів з усього Радянського союзу. Труды конференції містять 450 сторінок.

Така масштабність вищезазначених форумів, проведених в ці роки в Україні, на наш погляд, пояснюється ще й тим, що фактично після 1931 р. перестали скликатися Всесоюзні з'їзди рентгенологів.

Крім вищевказаних з'їздів українські вчені брали участь й у міжнародних конгресах.

Міжнародні конгреси з радіології проходили починаючи з 1925 року (Лондон) кожні три роки в провідних центрах розвитку молодій галузі: Стокгольм (1928), Париж (1931), Цюрих (1934), Чикаго (1937) [146].

Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує II Міжнародний конгрес радіологів, який проходив в Стокгольмі з 23 по 27 липня 1928 року. Цей інтерес обумовлюють декілька причин. По-перше, на цьому конгресі офіційно була прийнята міжнародна одиниця вимірювання дози Х-променів – «Рентген». По-друге, окрім суто практичних питань рентгенодіагностики і променевої терапії, велику увагу приділено питанню виокремлення медичної радіології в самостійну дисципліну та плануванню навчальної роботи. По-третє, з'їзд зібрав величезну кількість учасників, серед яких делегація з України посіла помітне місце. По-четверте, як виявилось в ході дослідження, жоден наступний міжнародний конгрес радіологів не відвідували такі численні делегації вітчизняних науковців.

Другий Міжнародний конгрес радіологів розпочався 23 липня 1928 року у Стокгольмі під керівництвом професора Геста Форсела. Участь у конгресі прийняли 962 фахівці з 40 країн, з яких близько 400 супроводжували дами. Найбільша кількість учасників прибула з Німеччини – 219 делегатів, численними були також делегації: Швеції – 143 делегати, Сполучених Штатів Америки – 111 делегатів, Радянського Союзу – 83 делегати та Англії – 81 делегат. Урочисте відкриття відбулося 24 липня у будинку суду Стокгольма у присутності Його Королівської Високості Наслідного принцу та Його Королівської Високості принца Швеції Чарльза. Інші засідання з'їзду відбулися в Riksdagshuset (палата парламенту) і були розділені на секції променевої діагностики, рентген- і радіотерапії, радіобіології та геліотерапії, радіофізики та медичної радіології [147].

Одним з важливих напрямів роботи форуму став обмін досвідом щодо організації підготовки фахівців з медичної рентгенології, підвищення їх кваліфікації, викладання медичної рен-

тгенології та напрацювання загальних рекомендацій з цих питань. Доповіді з розділу «Викладання і навчання медичній радіології» були надруковані у вигляді книги «Teaching and training in medical radiology: papers delivered at the second International Congress of Radiology, in Stockholm, July 24th, 1928», як доповнення до журналу «Acta Radiologica». Слід зазначити, що для української делегації це питання було також дуже актуальним. Як зазначалося вище, тільки в 1935 році було затверджено першу єдину учбову програму по рентгенології для медичних ВУЗів СРСР [148].

Ще одне гостре питання в галузі рентгенології того часу – способи та одиниці вимірювання доз рентгенівського випромінювання.

Незважаючи на деякі успіхи досягнуті у розвитку рентгенометрії до моменту скликання I Міжнародного конгресу радіологів в 1925 р. в Лондоні, досвід застосування і відтворення обох згаданих одиниць виявився ще недостатнім для оголошення міжнародних рекомендацій. Такі дані були підготовлені до II конгресу, що відбувся в 1928 р. в Стокгольмі, де й було затверджено єдину міжнародну одиницю виміру рентгенівського випромінювання – «Рентген». Прийняття загальної міжнародної дозиметричної одиниці суттєво сприяло обміну досвідом та напрацюваннями українських фахівців з медичної рентгенології не лише на теренах Радянського союзу, а й з закордонними колегами.

Повідомлення та рапорти зі Стокгольму, які містяться в іноземних журналах того часу, свідчать про високий організаційний рівень та значну державну підтримку заходу.

У всіх приміщеннях, де проводилися зустрічі була можливість проектування зображення з діапозитивів на екран. Мовами спілкування та доповідей були англійська, німецька та французька. Окрім загальних прийомів, які влаштовувалися щодня під патронатом королівської сім'ї, делегати мали змогу вільного спілкування на приватних вечірках, а також відвідати численні екскурсії та розважальні заходи.

Під час конгресу було організовано виставку апаратів та інструментів для рентгенівської терапії і діагностики, у якій взяли участь 45 фірм (в основному з Німеччини – 24, а також Англії – 7) [149].

Виявлений нами друкований Каталог портретів учасників конгресу дав можливість встановити вчених, які мали бути присутніми на конгресі у Стокгольмі. Згідно Каталогу на II Міжна-

родний конгрес з Радянського Союзу відправлялися 77 науковців [150, с. 228–229]. Поки невідомо, чому надалі ця кількість сягнула 83 осіб, можливо не всі присутні встигли подати свої дані в редакцію каталогу. Вивчення Каталогу показало, що Українська Республіка була представлена 13 вченими, що скла-
ло 17 % від загальної кількості радянських науковців:

1. ABRAMOWITSCH THOMAS (1890) ХАРКІВ
2. AISENBERG MARK (1888) ЗАПОРІЖЖЯ
3. BESTCHINSKY NADINA (—) ХАРКІВ
4. BRIL EMANUEL (1898) ХАРКІВ
5. CHALIPSKJ ADOLF (1885) ХАРКІВ
6. CHARMANDARJAN G.O. (1893) ХАРКІВ
7. ERUCHIMOWITSCH A.M. (1896) ПАВЛОГРАД
8. KUSCHNIRENKO BASIL (1886) ХАРКІВ
9. LEMBERG ALEXANDER (1899) ХАРКІВ
10. PODKAMINSKY NAUM (1897) ХАРКІВ
11. ROSENZWEIG BORIS (1885) ХАРКІВ
12. SCHICK JAKOB (1897) ХАРКІВ
13. WAINSCHENKER GABRIEL (1892) ЖИТОМИР

Цікаво, що українські вчені вказали місце проживання – U.S.S.R, тоді як інші радянські учасники – S.S.S.R. Зрозуміло, що більшість вчених з Харкова, одного з центрів розвитку медичної рентгенології в Україні і майже всі вони працівники Українського Державного Рентгенологічного та Радіологічного Інституту імені С. П. Григор'єва.

Достовірних матеріалів відносно участі всіх вітчизняних вчених в роботі конгресу поки не віднайдено, але відомо, що на Конгресі виступив з доповіддю «Об учете объемных колебаний сердца» харківський рентгенолог Я. Л. Шик [151, арк. 5–6], також результати наукових досліджень О. А. Лемберга було надруковано в Трудах II Міжнародного конгресу («Die Pyeloscopie»).

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що матеріалів стосовно участі українських вчених у II Міжнародному конгресі радіологів в радянській медичній пресі взагалі дуже мало, відповідні архівні документи нами теж поки не виявлені. Досі не зрозуміло, чому відвідування настільки значного наукового форуму такою численною делегацією вітчизняних вчених, залишилося практично невідомим в Україні. Можна припустити, що участь була дещо спонтанною, до останнього моменту не були визначені особи, які зможуть поїхати на конгрес в Стокгольм. Але незважаючи на це можна констатувати,

що молоді вітчизняні вчені виявили значний інтерес до новітніх світових розробок у галузі медичної рентгенології та показали достатній науковий рівень і не лише фаховий, а й освітній (вільне володіння мовами конгресу). Результатом відвідання світового форуму стали зрушення в науковій та організаційній роботі відповідних закладів, що суттєво сприяло подальшому становленню рентгенологічної галузі в Україні.

4.2. Організація досліджень в галузі статистики

Виникнення вітчизняної земської статистики стало видатним явищем в історії вітчизняної та світової статистики. Саме завдяки потребам земств в статистичній інформації статистична наука затвердилася як знаряддя соціального пізнання та допомогла у виникненні найбільш раціональних прийомів в статистичній методології. Земські статистики збирали великий за обсягом та різноманітний за змістом статистичний матеріал, що постав базисом для глибоких економічних досліджень країни [152].

Власну якісно працюючу статистичну службу намагався створити кожен повіт. Харківське земство формувало Оцінювальну комісію саме з повітових статистиків [153]. Організовуючи статистичні дослідження, земські статистики розробляли власний інструментарій для обробки різноманітної інформації, будь то опис поселень, обстеження заводів та фабрик, невеличких міських закладів (лавки, млини, шинки), а також безпосереднього опитування селян і міщан.

Нерідко завдяки поточним потребам земських статистиків статистична наука отримувала додатковий поштовх для подальшого розвитку. Зокрема, до завдань земських статистиків входила також не тільки поточна обробка наявної статистичної інформації, а й вивчення і порівняння даних архівів, при цьому впорядковувалась статистична звітність минулих років (і навіть століть), створювалися зведені таблиці по маєтках, містах, проводився ґрунтовний аналіз руху народонаселення не тільки в повіті, а й в країні, вивчалися різні галузі виробництва, характерні для окремих місцевостей та ін. Статистики виетупали експертами і постійними доповідачами на засіданнях міських управ, висвітлюючи в своїх доповідях різні сторони життя суспільства, розвитку науки і культури.

Необхідно зазначити, що земська статистика зробила свій внесок в розвиток уявлень про потреби краю та регіони взагалі, стимулювала вивчення питань з різних областей знань, що та-

кож тією чи іншою мірою прислужилося суспільству та краєзнавству [154]. Представники земської статистики в Україні стали фундаторами нових напрямів статистичної науки – оціночної, промислової і бюджетної статистики. Вони відкрили і розробили основну методологічну базу збирання й аналізу інформації, у тому числі методи групувань, типологізацію, метод комбінаційних таблиць та ін., започаткували нові напрями статистичних досліджень [155].

Варті особливого відзначення праці земських статистиків, що поєднали в собі теорію і практику даного розділу економічної науки та постали зразком для подальших статистико-демографічних досліджень. Вагомого наукового інтересу для висновків щодо актуальності розроблених методологій варті й твори земських статистиків, що мали більш прикладний характер, тобто збірники статистичних відомостей різних губерній. Дані праці в повній мірі віддзеркалювали інформацію щодо життя суспільства Російської Імперії у другій половині XIX ст. Серед них особливе місце посідає праця А. С. Бориневича «Сборник статистическо-экономических и оценочных сведений по Богодуховскому уезду Харьковской губернии», яка вийшла у 1886 році і одразу звернула на себе увагу провідних фахівців-статистиків Російської імперії [156].

З появою серйозних науково-обґрунтованих статистичних досліджень формувалася і своя наукова методологія, причому основними напрямими вітчизняних статистичних досліджень було визнано Чернігівський та Московський. Спільною рисою в обох напрямках є експедиційний спосіб збору статистичної інформації, коли статистик обстежував усі повіти один за одним та на місцях збирав необхідний матеріал з програми дослідження. Різниця між ними містилася в меті та прийомах досліджень. Чернігівська статистика акцентувала увагу на визначенні кількості та якості земельних ділянок, у той час, як Московська – на стані землеробства та землеробського населення, а також на засобах і формах застосування праці до землі. Для чернігівських статистиків найголовнішим предметом досліджень виступала земля, для московських – населення, що обробляє землю. За Чернігівської системи дослідження розпочиналися з виписки по угіддях, розробки топографічної карти, встановлення сортів ґрунтів за заздалегідь прийнятою класифікацією, отримання відомостей про врожайність на кожній ділянці. За отриманою інформацією виводилися показники середньої врожайності ґрунтів по повіту. В той же час, за Московської системи статисти-

ками шляхом особистого спостереження збиралися відомості про кожну господарську одиницю, що входила до складу повіту, а також про загальні умови життя і діяльності населення. Особлива увага під час місцевого обстеження селищ приділялася проведенню подвірного перепису з детальною характеристикою загальних умов поселення, селянських родин, будівель, земель, худоби, найманих робітників та ін. Проведенню перепису зазвичай передувала вибірка різних даних з документів, наявних у волостях. Московський напрям організації земської статистики знайшов більш широке поширення та був прийнятий за зразок багатьма земствами Російської імперії [157].

Оброблена статистична інформація потребувала оприлюднення та публікувалася спочатку в ґрунтовних збірниках, пізніше в періодичних бюлетенях з різних тематик (наприклад, стан сільського господарства, виробничих галузей, тощо), а також статистико-економічних звітах. Привертала увагу оригінальність бюлетенів Херсонського земського статистичного бюро, що видавалися з 1886 року – форма і зміст звітів були новими для того часу. Так, звіт мав містити дані з видів посівів, врожаю, оранки на зяб, засобів обробки, погодних умов, заготівель, шкідливих тварин і комах, худоби, робочої сили. В подальшому вони стали зразком і основою для наступних щорічних повітових оглядів. Подібні статистико-економічні бюлетені по Одеському повіті, всебічно характеризували стан і динаміку населення, якість освіти, землеволодіння, сільське господарство та інші сторони економічного життя міста і повіту [156]. Саме завдяки статистиці стали помітні інтенсивні зрушення в землеволодінні, які були проявом глибоких соціально-економічних процесів, що мали місце в аграрному секторі південної Росії наприкінці XIX століття.

В 1890 році з ініціативи Херсонського губернського земства на спільні кошти земства та управи міста, в Одесі було створено Міське статистичне бюро при Одеській міській управі. За одностайною згодою між Херсонською губернською та Одеською міською управами, отримує призначення на посаду завідувача Одеським міським статистичним бюро саме А. С. Бориневич, який опинився в нерівняно важкому становищі фундатора міської статистики, адже на той час міська статистика вважалася новинкою навіть у великих містах Російської імперії: статистичні органи започатковувалися тільки в Петербурзі і Москві [158]. Завдяки активній роботі персоналу статистичного бюро, Одеса стає третім містом, де починає функціонувати статистич-

на установа. А вже через 5 років діяльність цього бюро була високо оцінена в наукових колах за кордоном. Так, в 1895 році видатний французький статистик Жак Бертільон (Jacques Bertillon) в своєму дослідженні «*Cour mentarie de statistique Administrative*» (Paris) писав: «З недавніх пір в Одесі існує прекрасно організована комунальна статистика». Таку думку висловлювали і вітчизняні фахівці на з'їздах статистиків [156, 159].

У 80-ті роки XIX ст. в країнах Західної Європи отримала досить широкий розвиток комунальна статистика. Варто привести в якості прикладу досвід Німеччини, в якій міська статистика досягла свого найвищого розвитку: там з 1890 року міські статистичні бюро видавали щорічники «*Statistisches Jahrbuch deutscher Stadte*», які містили дані, що всебічно характеризували міста країни. Такий розвиток прикладної комунальної статистики пояснювався посиленням зростання міст Західної Європи, що досягнув свого найбільшого піднесення в другій половині XIX ст. В Російській імперії серед пріоритетів вітчизняної політики, на відміну від західноєвропейської, життя міст стояло на другому плані, тому наприкінці XIX ст. комунальна статистика в Росії тільки зароджувалася. Навіть в Москві та Петербурзі міські статистичні установи були молодими організаціями, що тільки починали налагоджувати російську комунальну статистику. Тому персонал Одеського статистичного бюро фактично не мав жодного чіткого прикладу розвиненої вітчизняної міської статистичної установи, яку він би міг використовувати у якості історично складеного трафарету для створення та розвитку бюро [156, 160].

Слід зазначити, що організація статистичних досліджень в Одесі мала вже свою історію. Перший статистичний орган міста був заснований у 1835 році, і на початку свого існування називався Одеським статистичним комітетом. Трохи пізніше, у 1843 р. його було перейменовано у Головний статистичний комітет Новоросійського краю, який очолив А. О. Скальковський. Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов вважав його одним з найосвіченіших та найкращих своїх чиновників. Спочатку комітет ставив перед собою завдання здійснювати збирання і обробку інформації про внутрішню і зовнішню торгівлю, промисловість, народонаселення одеського краю. Щорічно статистичний комітет звітував перед громадськістю за допомогою свого видання «Адрес-календарь Одесского градоначальства» аж до 1917 р. На статистичних з'їздах Новоросійсь-

кого краю, які влаштовував комітет, обговорювались численні питання прикладної статистики та демографії, зокрема засоби обчислення населення, які мали місце у світовій практиці, та могли бути реалізовані в Одесі та на прилеглих територіях [160].

Зусиллями новоствореного міського статистичного бюро подібна діяльність була розширена. В Одесі ним було організовано багато статистико-демографічних досліджень, серед яких особливе місце посідає здійснений 1 грудня 1892 року масштабний науково обґрунтований перепис населення, квартир, домів, що і на сьогодні привертає наукову увагу і заслуговує ретельного дослідження. Методологія цього перепису розроблялась з урахуванням досвіду проведених попередніх переписів [161-163]. Матеріали одноденного перепису м. Одеси за своєю побудовою були близькими до структури французьких та німецьких міських одноденних переписів та поряд з аналогічними працями по переписам Москви, Петербургу та Києва слугували зразковим матеріалом для дослідження соціально-економічної структури міст Російської імперії кінця XIX ст. [156]. Слід зазначити, що отримана інформація в ході перепису населення, а також опису маєтків і прилеглих до міста господарств, плідно вплинула не тільки на розвиток вітчизняної статистичної і демографічної науки, а й на соціально-економічний розвиток міста, лягла в основу розробки численних соціально-економічних проєктів зростання регіону, сприяла розвитку торгівельних, наукових, культурних відносин та слугувала більш якісній перебудові інфраструктури Одеси [156].

Вкрай істотною для розвитку вітчизняної науки була діяльність наукових товариств Російської імперії. Активними учасниками численних наукових товариств і організацій Півдня Російської імперії були і члени Одеського міського статистичного бюро. Вони у якості консультантів, що володіють статистичною інформацією щодо різних сторін життя суспільства, входили до складу численних комісій, завданням яких була розробка рекомендацій для впровадження урядом соціальних і економічних заходів [164].

Великого значення набувають ґрунтовні статистичні дослідження на базі Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії розвитку хлібної торгівлі в Одеському регіоні. Актуальність питання хлібної торгівлі обумовила інтерес науковців до висвітлення її ключових чинників, суспільного значення, пошуків науково обґрунтованих шляхів вирішення основних проблем [165].

Після 1917 року в Одесі радою солдатських депутатів було проголошено про перехід влади до Ревради, до якої було запрошено представників старого міського управління. При цьому, земські статистики, які вважалися найбільш ліберальними, активно долучались до статистичних робіт. 25 липня 1918 року Декретом Раднаркому «Про державну статистику» було створено єдиний загальнодержавний статистичний орган – Центральне статистичне управління (ЦСУ). До апарату ЦСУ та підпорядкованих до нього місцевих органів долучались працівники дореволюційних статистичних установ. В статистичних дослідженнях даного періоду переважали переписи населення і обстеження господарств, так як в умовах Громадянської війни, численних змін урядів, голоду і розрухи на більшості установ і підприємств був відсутній якісно налагоджений статистичний облік. Широкому використанню переписів також сприяли традиції дореволюційної статистики, започаткованої саме видатними земськими статистиками [152].

В період радянської влади персонал Одеського статистичного бюро продовжує статистико-економічні дослідження Одеського регіону. В 1919 році в Одесі було засновано Губернську статистичну раду та бюро, підпорядковане ЦСУ [166]. В той же час керівництво вважало за потрібне зберегти функціонування Міського статистичного бюро, яке продовж близько 10 років продовжує розвиток статистичної науки в регіоні, пристосовуючись до змін в економіці, політиці, структурі народного господарства. Одночасно з проведенням прикладних статистичних досліджень отримує поштовх до розвитку теоретична економічна і статистична наука завдяки створенню в Одесі видатними вченими-статистиками і економістами Одеського інституту народного господарства, який згодом по праву вважався одним з наукових осередків розвитку економічної думки в Радянській Україні [167; 162]. В подальші роки висококваліфіковані викладачі вузу брали участь у розробці основних концепцій економічної політики держави, постали фундаторами наукових шкіл, що сприяли перетворенню даного навчального закладу в науковий економічний центр Півдня України. Вчені інституту займалися вивченням проблем та напрямів економічної теорії, права, фінансів, кредиту та грошового обігу, бухгалтерського обліку та аналізу господарської діяльності [167].

В 1931 році в зв'язку з кредитною реформою, що проводилася в СРСР, Одеський інститут народного господарства був реорганізований в Одеський кредитно-економічний інститут, а в 1966 році – в Одеський інститут народного господарства, що на

той час вже здобув репутацію широкопрофільного центру підготовки та перепідготовки економістів для промисловості, будівництва та сільського господарства. Належним чином оцінивши досягнення колективу вузу та їх значення для держави, Кабінет Міністрів України 13 серпня 1993 р. постановив створити на його базі Одеський державний економічний університет (ОНЕУ), якому 20 жовтня 2011 року було надано статус національного [167].

В 1931 р. в інституті було створено кафедру статистики і математики [168]. Потрібно звернути увагу на головні мотиви створення нової кафедри. Так, роком виокремлення нового наукового напрямку в окрему науку – економетрику вчені (зокрема Р. Фріш, І. Фішер, Й. Шумпетер та інші) називають 1931 рік. Нова наука поєднувала основні концепції математики і статистики для більш глибокого розуміння економічних процесів [24]. В зв'язку з цим, ОНЕУ визнав необхідним відкрити особливу кафедру для логічно пов'язаного викладання статистико-математичних дисциплін, а також для організації і проведення наукових досліджень. На базі кафедри готувалися не тільки науковці в галузі економіки та статистики. Було створено програму курсів для підвищення кваліфікації промислових статистиків, взявши за основу програму аналогічних курсів у Києві та Харкові, що надавали по закінченні свідоцтво на звання кваліфікованого промислового статистика.

Завдяки організаційній і науковій діяльності вчених кафедри, в інституті були сформовані концептуальні засади та науково-методичні основи викладання статистичних дисциплін, а також вийшли з друку перші в Україні підручники та збірники задач, численні наукові праці з актуальних питань теорії і практики статистики. [168]. Одеська статистична школа і на сьогодні привертає пильну увагу сучасних істориків економічної думки завдяки своїй відмінності від основних напрямів державної статистики. При цьому історики ОНЕУ особливо підкреслюють широкий спектр статистичних досліджень своїх вчених-статистиків, їх оригінальність, глибину, одночасно суспільну значимість та прикладний характер [166].

Таким чином, вітчизняна статистична наука отримала поштовх до розвитку завдяки організації статистичних обстежень земськими закладами управління, подальше її формування відбувалося під час здійснення досліджень в ході діяльності науково-професійних товариств та вдосконалювалася в руслі наукової роботи статистичних кафедр вітчизняних інститутів.

4.3. Наукові програми вивчення природничих ресурсів у Причорномор'ї та їх організаційні засади

Новим етапом у розвідуванні природничих ресурсів Причорномор'я стало вивчення радіоактивності природних об'єктів: повітря, мінеральних вод, ґрунтів, лікувальних грязей. Цікавість до явища радіоактивності значною мірою була пов'язана з намаганням знайти зв'язок між лікувальними властивостями мінеральних вод, грязей та їхньою радіоактивністю.

Провідну роль у вивченні радіоактивності природних об'єктів Причорномор'я зіграла Одеська радіологічна лабораторія, очолювана Є. С. Бурксером. Наприкінці 1909 року, з ініціативи Є. С. Бурксера, Хімічним відділом при Одеському відділенні Російського Технічного Товариства були розпочаті підготовчі роботи з організації радіологічної лабораторії. У березні 1910 р. засновано Одеську радіологічну лабораторію, що стала першою спеціалізованою радіологічною лабораторією в Російській Імперії.

Про необхідність створення спеціалізованої установи з вивчення явищ радіоактивності говориться у звіті Одеського відділення РТТ за 1910 р.: «Громадный интерес, вызываемый радиумом в последнее время, позволяет рассчитывать, что эта единственная в своем роде лаборатория на юге России, идет навстречу назревшим потребностям науки и жизни» [169].

Радіологічна лабораторія, що входила до складу Хімічного відділу Одеського відділення Російського Технічного Товариства ставила перед собою наступні завдання:

1. вивчення явищ радіоактивності в науковому та практичному відношенні;
2. вивчення хімічних, фізичних та біологічних явищ, що викликаються радіоактивними речовинами;
3. дослідження радіоактивності атмосфери, гірських порід, мінералів і джерел у Росії;
4. конструювання, еталонування, перевірка різних приладів, що застосовуються при дослідженні явищ радіоактивності;
5. виготовлення і перевірка радіоактивності різних радіоактивних речовин;
6. ознайомлення лікарів, фізиків, хіміків та ін. осіб з технічною освітою з методами дослідження явищ радіоактивності;
7. популяризація явищ радіоактивності шляхом влаштування публічних курсів, лекцій та демонстрації дослідів, видання періодичного органу і книг з радіології [170].

Відмітимо, що головною метою організації лабораторії було вивчення радіоактивності вітчизняних мінеральних вод та грязей.

Задачі, що ставила перед собою Радіологічна лабораторія, тісно перекликалися з ідеями акад. В. І. Вернадського (1945 р.р.), відображеними в записці «Про необхідність вивчення радіоактивних мінералів Російської Імперії», що видана у 1910 р. У цій же записці В. І. Вернадський висунув систематичного вивчення радіоактивності повітря й водних мінеральних джерел у Російській Імперії, намітив задачі з радіоактивних родовищ [171].

Робота лабораторії почалася з устаткування нею обладнання приміщення, відведеного під лабораторію, ки в задачі одеської Радіологічної лабораторії входило вивчення на радіоактивність мінералів, ґрунтів і вод, влітку 1911 р., за підтримки Міської Виконавчої Курортної комісії, лабораторія, під керівництвом Є. С. Бурксер, визначала радіоактивність води Хаджибейського та Куяльницького лиманів. Одно з досліджень води лиманів було зібрано проб з гірських порід, які аналізувалися в лабораторії [172]. На той час до складу лабораторії входило тільки два співробітники: керівний Є. С. Бурксер і асистент С. Н. Зайцев.

Під впливом ідей, проголошених акад. В. І. Вернадським у записці «Про необхідність дослідження радіоактивних вод Російської Імперії», Радою Хімічного відділу було прийнято рішення про поширення діяльності одеської Радіологічної лабораторії та організацію експедицій для вивчення радіоактивності мінеральних вод та виявлення радіоактивних родовищ у Російській Імперії. З цього моменту наукові дослідження в лабораторії набувають геохімічного характеру.

У грудні 1911 Є. С. Бурксером було покладено на експедиції на Кавказ для дослідження радіоактивних вод джерел Боржому, Тифліса і Абас-Туману. У липні 1912 експедиція, яка відбулася влітку 1912 р., було вивчено радіоактивність біля 60 мінеральних джерел у Краснодарській та Батумській області. У червні 1913 р. було виконано експедиційні дослідження на Кавказі і вивчено радіоактивність ряду джерел і гірських порід Чорноморського Кавказу, а також виконано додаткові дослідження в мі.

Починаючи з 1914 року організація наукової діяльності Одеської радіологічної лабораторії

ботою Радієвої комісії Російської Академії Наук, і плани робіт лабораторії вироблялися відповідно до вказівок акад. В. І. Вернадського [173].

Перша світова війна значною мірою загальмувала наукову роботу і суттєвим чином вплинула на діяльність Одеської радіологічної лабораторії. Проте, інтерес суспільства до вивчення природних багатств Причорномор'я сприяв розгортанню всебічних досліджень лікувальних місцевостей. Науково-дослідна діяльність Радіологічної лабораторії набула більш гідрохімічного характеру і була не тільки продовжена, а навіть набула певного організаційного оформлення. З 1915 р. по 1918 р. під керівництвом Є. С. Бурксера проводилося всебічне дослідження ропи і грязей на узбережжі Азовського та Чорного морів за планом, розробленим комісією при Одеському відділі Всеросійського товариства для розвитку російських лікувальних місцевостей.

Також в зазначений період під керівництвом Є. С. Бурксера проводилося визначення радіоактивності повітря під час експедиційних досліджень [174]. Розпочаті дослідження радіоактивності повітря продовжувалися декілька років і заклали основу нового розділу геохімії – аерогеохімії. Тобто, можна говорити про те, що вони поклали початок дослідній програмі – аерогеохімічним дослідженням. Ця програма набула розвитку й прийняла систематичного характеру вже за часи радянської влади, у 30-ті роки ХХ століття.

У період 1914 – 1917 рр. в Одеській радіологічній лабораторії під керівництвом Є. С. Бурксера було організовано дослідження впливу радіоактивного випромінювання на розвиток тутового шовкопряду. Ці дослідження можна вважати першими дослідженнями з біогеохімії, одного з напрямів геохімії, заснованого В. І. Вернадським.

Таким чином, можна сказати, що головну роль в організації досліджень радіоактивності природних багатств Причорномор'я зіграла одеська Радіологічна лабораторія на чолі з її засновником Є. С. Бурксером. Особливо важливе значення для розвитку радіологічних досліджень мав журнал, що видавався з травня 1911 р по 1913 р. Радіологічною лабораторією під загальною редакцією Є. С. Бурксера. Це був перший друкований орган в Росії з питань радіоактивності, де висвітлювалася не тільки діяльність лабораторії, а й робився огляд спеціальної іноземної літератури. Таким чином, перша радіологічна лабораторія, створена в Одесі, грала неоціненну роль у справі вивчення поширення радіоелементів в земній корі, водах і атмосфері При-

Відмітимо, що головною метою організації лабораторії було вивчення радіоактивності вітчизняних мінеральних вод та грязей.

Задачі, що ставила перед собою Радіологічна лабораторія, тісно перекликалися з ідеями акад. В. І. Вернадського (1863 – 1945 р.р.), відображеними в записці «Про необхідність дослідження радіоактивних мінералів Російської Імперії», що була видана у 1910 р. У цій же записці В. І. Вернадський висунув ідею систематичного вивчення радіоактивності повітря й водних мінеральних джерел у Російській Імперії, намітив задачі з розшуку радіоактивних родовищ [171].

Робота лабораторії почалася з устаткування необхідним обладнанням приміщення, відведеного під лабораторію. Оскільки в задачі одеської Радіологічної лабораторії входило дослідження на радіоактивність мінералів, ґрунтів і вод, влітку 1911 р., за підтримки Міської Виконавчої Курортної комісії, лабораторія, під керівництвом С. С. Бурксера, визначала радіоактивність ропи Хаджибейського та Куяльницького лиманів. Одночасно з дослідженням ропи лиманів було зібрано проби мулу та гірських порід, які аналізувалися в лабораторії [172]. На той час до складу лабораторії входило тільки два співробітника: завідувачий Є. С. Бурксер і асистент С. П. Зайцев.

Під впливом ідей, проголошених акад. В. І. Вернадським в записці «Про необхідність дослідження радіоактивних мінералів Російської Імперії», Радою Хімічного відділу було прийнято рішення про поширення діяльності одеської Радіологічної лабораторії та організацію експедицій для вивчення радіоактивності мінеральних вод та виявлення радіоактивних руд на території Російської Імперії. З цього моменту наукові дослідження лабораторії набувають геохімічного характеру.

У грудні 1911 Є. С. Бурксером було подано план організації експедиції на Кавказ для дослідження радіоактивності мінеральних джерел Боржому, Тифліса і Абас-Гуману. В ході цієї експедиції, яка відбулася влітку 1912 р., було на місцях визначено радіоактивність біля 60 мінеральних джерел Тифліської губернії та Батумської області. У червні 1913 р. було продовжено експедиційні дослідження на Кавказі і вивчено радіоактивність ряду джерел і гірських порід Чорноморського узбережжя Кавказу, а також виконано додаткові дослідження вод в Боржомі.

Починаючи з 1914 року організація науково-дослідної діяльності Одеської радіологічної лабораторії була пов'язана з ро-

ботою Радієвої комісії Російської Академії Наук, і плани робіт лабораторії вироблялися відповідно до вказівок акад. В. І. Вернадського [173].

Перша світова війна значною мірою загальмувала наукову роботу і суттєвим чином вплинула на діяльність Одеської радіологічної лабораторії. Проте, інтерес суспільства до вивчення природних багатств Причорномор'я сприяв розгортанню всебічних досліджень лікувальних місцевостей. Науково-дослідна діяльність Радіологічної лабораторії набула більш гідрохімічного характеру і була не тільки продовжена, а навіть набула певного організаційного оформлення. З 1915 р. по 1918 р. під керівництвом Є. С. Бурксера проводилося всебічне дослідження ропи і грязей на узбережжі Азовського та Чорного морів за планом, розробленим комісією при Одеському відділі Всеросійського товариства для розвитку російських лікувальних місцевостей.

Також в зазначений період під керівництвом Є. С. Бурксера проводилося визначення радіоактивності повітря під час експедиційних досліджень [174]. Розпочаті дослідження радіоактивності повітря продовжувалися декілька років і заклали основу нового розділу геохімії – аерогеохімії. Тобто, можна говорити про те, що вони поклали початок дослідній програмі - аерогеохімічним дослідженням. Ця програма набула розвитку й прийняла систематичного характеру вже за часи радянської влади, у 30-ті роки XX століття.

У період 1914 – 1917 рр. в Одеській радіологічній лабораторії під керівництвом Є. С. Бурксера було організовано дослідження впливу радіоактивного випромінювання на розвиток тутового шовкопряду. Ці дослідження можна вважати першими дослідженнями з біогеохімії, одного з напрямів геохімії, заснованого В. І. Вернадським.

Таким чином, можна сказати, що головну роль в організації досліджень радіоактивності природних багатств Причорномор'я зіграла одеська Радіологічна лабораторія на чолі з її засновником Є. С. Бурксером. Особливо важливе значення для розвитку радіологічних досліджень мав журнал, що видавався з травня 1911 р по 1913 р. Радіологічною лабораторією під загальною редакцією Є. С. Бурксера. Це був перший друкований орган в Росії з питань радіоактивності, де висвітлювалася не тільки діяльність лабораторії, а й робився огляд спеціальної іноземної літератури. Таким чином, перша радіологічна лабораторія, створена в Одесі, грала неоціненну роль у справі вивчення поширення радіоелементів в земній корі, водах і атмосфері При-

чорномор'я, Криму і Кавказу. Крім того, роботи, що були виконані співробітниками лабораторії під керівництвом Є. С. Бурксер у дореволюційний період, заклали фундамент і стали відправним пунктом для гідрохімічних, аерохімічних та біогеохімічних досліджень. Відмітимо, що до 1917 р. Радіологічна лабораторія входила в структуру ОБ РТТ та отримувала завдання та кошти головним чином від Російської академії наук.

1917 р. приніс хаос і початок громадянської війни. Але, незважаючи на всі негаразди, Є. С. Бурксер не припиняє діяльності Радіологічної лабораторії й докладає великих зусиль для винайдення шляхів збереження наукових напрямів та продовження наукових досліджень. У 1917–1920 рр. наукова діяльність Радіологічної лабораторії головним чином пов'язана з Управлінням Одеських курортів і спрямована на контроль природних лікувальних засобів та дослідження питних вод на курортах. У 1920 р. Є. С. Бурксер організує й очолює гідрологічний та гідрогеологічний відділи при Курортному Управлінні. Згодом Курортне Управління було реорганізоване в Інститут Курортології, де Є. С. Бурксер працював на посаді завідувача гідрогеологічного сектора (до 1938 р.) і виконував обов'язки консультанта та наукового керівника. Влітку та восени 1921 р., за завданням Наукової Комісії Управління Одеських Курортів, під керівництвом Є. С. Бурксера було організовано дослідження морської води Одеської затоки. В той же період Є. С. Бурксером були проведені численні аналізи колодязних вод району Одеських курортів. Необхідні кошти надавалися Управлінням одеських курортів [170].

Шостого січня 1922 р., на підставі мандата, отриманого від Президії УРНГ, Є. С. Бурксер організовує Одеський науково-технічний відділ (ОНТТ). У тому ж році Радіологічна лабораторія перейшла у підпорядкування ОНТТ УРНГ.

У 1923 р. під керівництвом Є. С. Бурксера в Радіологічній лабораторії формується і розвивається новий напрям наукових досліджень, пов'язаний з раціоналізацією грязьового господарства, – вивчається можливість використання відпрацьованої лікувальної грязі та умови її регенерування. Бальнеохімічні та бальнеофізичні роботи Є. С. Бурксера того часу заклали основу грязьового господарства у грязелікарнях [175].

У цьому ж (1923) році Є. С. Бурксер започаткував науково-дослідні роботи з вивчення розповсюдження рубідію. А в наступному році почалися систематичні визначення вмісту калію і рубідію у водах морів та озер України, до того ж, за пропо-

зицією Українського Сільськогосподарського Наукового Комітету при Наркомземі, було розгорнуто роботи з хімічних та радіологічних досліджень ґрунтів України. [176, арк. 22].

У 1924 р. на базі лабораторій хімічного відділу Одеського НТТ було організовано науково-дослідний Інститут прикладної хімії та радіології. Задум створення такої установи зародився у Євгена Самойловича ще у 1914 р., і лише завдяки цілеспрямованості та наполегливості науковця ця ідея була нарешті реалізована.

У травні 1925 р. в Одесі відбулася Перша загальноукраїнська радіологічна нарада, на якій позначили шляхи подальшого розвитку радієвої промисловості, а також подальший характер наукових досліджень в галузі радіоактивних і рідкісних елементів на найближчий час. У резолюціях наради було зазначено, що «несмотря на материальные затруднения Институт Прикладной Химии и Радиологии значительно расширил свою деятельность, постепенно превращаясь из учреждения, имеющего местное значение, в крупный организующий научный центр Украины» [177].

У 1926 р. інститут перетворено на Хіміко-радіологічний науково-дослідний інститут (ХРНДІ), що підпорядковувався одеському НТТ. Наприкінці 1928 р. інститут на чолі з професором Є. С. Бурксером переходить під керівництво ВРНГ України і починає функціонувати як самостійна науково-дослідна установа у всеукраїнському масштабі.

Під керівництвом Є. С. Бурксера в інституті продовжували роботи з дослідження радіоактивності гірських порід, ґрунтів та живої тканини (під загальним керівництвом академіка В. І. Вернадського); визначали вміст радіоелементів у воді лиманів і морів, виконували роботи з визначення вмісту гелію в природних газах України; проводили гідрохімічні дослідження ропи, грязей і вод лиманів Одеського округу. Досліджували дію радіоактивного випромінювання на вибухову речовину, проводили аналіз інтенсивного горіння вугілля. Виконували роботи за завданням ДОБРОХІМу: дослідження протигазів на пропускання еманції. Займалися вивченням активного азоту, проблемами хімії і технології рідкоземельних та рідкісних елементів, розробили методи добування солей літію із сподумену і лепідоліту, рубідію, цезію, торію. У 1932 р. ХРІ реорганізується у два самостійні інститути: Українська філія державного науково-дослідного інституту рідкісних металів (УкрДірідмет) й Український науково-дослідний хімічний інститут (УкрНДХІМ) [178].

З 1932 р. Є. С. Бурксер обіймає посаду заступника директора з наукової частини в УкрДірідметі, а з 1934 р., після об'єднання УкрДірідмету та УкрНДХІМу до єдиного Хімічного науково-дослідного інституту, узяв на себе керівництво Сектором рідкісних елементів, а з утворенням філії Дірідмету – Сектором лужних металів.

Влітку 1939 р. Є. С. Бурксер переїхав до Києва, де в Інституті геологічних наук АН УРСР очолив створений ним відділ геохімії і продовжив займатися геохімічними, гідрохімічними та аерохімічними дослідженнями.

Таким чином, проведене дослідження показало різноманітність програм наукових досліджень з вивчення природничих ресурсів Причорномор'я. Наукові дослідження, що проводилися на початку ХХ століття, у більшості були спрямовані на вивчення радіоактивності природних об'єктів і пов'язані з діяльністю Одеської радіологічної лабораторії. Ця лабораторія була першою установою такого роду і цей факт відзначив акад. В. І. Вернадський у відгуку, який він надав засновнику та керівнику лабораторії Є. С. Бурксеру: «Им был установлен, мне кажется, первый центр исследований по радиоактивности в нашей стране в геохимическом аспекте. В 1910 г. им была создана радиологическая лаборатория в Одессе ...».

Незважаючи на те, що період діяльності лабораторії припадає на низку трагічних подій в країні (Перша світова війна 1914 – 1918 рр., Жовтнева революція 1917 р, Громадянська війна 1917 - 1922 рр.), Радіологічна лабораторія змогла не тільки зберегти напрямок своєї діяльності, а й розвиватися, організовуючи нові напрями досліджень та розширюючи свою наукову діяльність.

Радіологічна лабораторія була створена при ОВ РТТ, яке на початку ХХ ст. уявляло собою науковий центр, де відбувалася консолідація передової наукової та технічної думки. Організація роботи Радіологічної лабораторії у дореволюційний період була тісно пов'язана з Російською Академією наук. У перехідний період (1918 – 1922 рр.) науково-дослідна робота в Радіологічній лабораторії велася, головним чином, відповідно до завдань Управління Одеських Курортів. У 1922 р. Радіологічна лабораторія перейшла у відання ОНТТ УРНГ. А в 1926 р. на базі Радіологічної лабораторії та інших лабораторій ОНТТ було створено Хіміко-радіологічний науково-дослідний інститут, який з 1928 р. підпорядкувався ВРНГ України. На протязі всього

існування в Радіологічній лабораторії поряд з лабораторними дослідженнями організовувалися експедиційні роботи.

Програма радіологічних досліджень, яка сформувалася у 1910 р., стала фундаментом розвитку таких програм з вивчення природничих ресурсів Причорномор'я, як гідрохімічні дослідження солених озер і лиманів Одеської округи, аерохімічні дослідження повітря курортних місцевостей, біогеохімічні дослідження.

Значний внесок у вивчення природничих ресурсів Причорномор'я було зроблено завдяки роботам Є. С. Бурксера. Саме дослідженнями Є. С. Бурксера було розпочато систематичне вивчення вод та лікувальних грязей, і як наслідок сформовано науково-дослідну програму з гідрохімії. Суттєвим чином діяльність Є. С. Бурксера вплинула на становлення і розвиток нової галузі геохімії – біогеохімії. Його роботи з визначення вмісту радіоактивних речовин в різноманітних об'єктах навколишнього середовища, зокрема в рослинах, тваринах, вугіллях, харчових продуктах були одними з перших в Україні і мали важливе значення для з'ясування ролі радіоелементів у житті тварин та рослин.

Важливе наукове і практичне значення мали також роботи Є. С. Бурксера з вивчення процесів грязеутворення в лиманах та морських затоках, внаслідок яких було розроблено біохімічні методи одержання лікувальної грязі з глин. Дослідження вченого, проведені згідно з аерохімічною програмою, мали суттєве значення для розвитку курортології і лікарської справи, а також для сільського господарства країни.

ВИСНОВКИ

Однією з найпоширеніших форм організації інженерно-технічної діяльності та створення системи комунікацій в інженерному співтоваристві України до 1917 р. були науково-технічні об'єднання, що достовірно простежується на проведенню дослідженні інженерно-громадських об'єднань Катеринославщини, яка на початку двадцятого століття стала значним промислово розвинутим регіоном. Функціонально-дисциплінарне призначення та управлінсько-організаційна структура цих об'єднань були різноманітними, що обумовило наявність різних типів структурної реалізації зазначеної форми організації інженерно-технічної діяльності та створення системи комунікацій: філії центрального товариства (КВ РТТ, КВ РМТ, КВ ТГІ), гуртки інженерів (ТГІКР), регіональні (обласні) товариства (ТМІР), товариства інженерів, що закінчили Катеринославське вище гірниче училище (ТГІ КВГУ). Досліджені напрями і форми їхньої діяльності, визначені відмінності та риси подібності їх організації та діяльності.

Вперше досліджений один з наймасштабніших проектів організації наукової діяльності у 1920-роках, який організаційно базувався на створенні Харківського наукового товариства, що проголосило себе наступником Українського наукового товариства та стало спадкоємцем його організаційно-наукових і наукових традицій. Доведено універсальність ХНТ, охоплення ним широкого спектру напрямів наукових досліджень (від гуманітарних до технічних наук). Визначена роль Харківського наукового товариства у створенні україномовної наукової періодики, в згуртуванні навколо себе української наукової еліти 1920-х років. До наукового обігу введено значну кількість нових джерел з історії Харківського наукового товариства та його організаційно-наукової діяльності.

Організація досліджень з медичної рентгенології в Лівобережній Україні є прикладом становлення галузевої науки. Від створення перших рентгенологічних кабінетів, де лікарі не тільки надавали медичну допомогу, але й досліджували можливості його застосування в медичній практиці й встановлювали наукові засади медичної рентгенології, до створення за часів радянської влади науково-дослідних закладів та відповідних кафедр у ВНЗ, побудування та розвитку цілісної мережі центрів рентгенівської допомоги, започаткування виробництва рентгенівської техніки – таким був шлях медичної рентгенології в Україні. Створений у

1920 р. в Харкові за ініціативою С. П. Григор'єва перший в Україні галузевий спеціалізований науково-дослідний рентгенологічний заклад – Українська Рентгенівська Академія (УРА), швидко перетворився на центр повноцінної рентгенологічної допомоги, який за Наказом НКОЗУ з 1923 р. здійснював керівні функції організації та розвитку медичної рентгенології у Лівобережній Україні і регулював створення та діяльність філій УДРРОІ, науково-опорних пунктів, онкологічних диспансерів, рентгенівських станцій, рентгенівських відділень.

В 1920-ті – 1930-ті роки відбулося розширення вітчизняного інформаційного поля наукових досліджень з медичної рентгенології (видання спеціальної періодичної та учбової літератури, створення наукових асоціацій, скликання фахових з'їздів, конференцій, нарад), що помітно вплинуло на зростання практичної й наукової діяльності у цій галузі. Введення медичної рентгенології до переліку обов'язкових медичних дисциплін, створення відповідних кафедр у вищих медичних закладах, організація курсів підвищення кваліфікації сприяли стрімкому збільшенню кадрового потенціалу галузі, появи високваліфікованих фахівців та становленню медичної рентгенології як самостійного напрямку медичної науки з галузевим науково-дослідним центром – Українським державним рентгено-радіологічним інститутом. (УДРРІ).

На прикладі розвитку статистичних і демографічних досліджень у Причорномор'ї (Одеса) розглянуто організаційні форми цих досліджень, які розпочиналися при такій організаційній структурі як Міське статистичне бюро при Одеській міській управі. Доведено високу-науково-практичну цінність результатів діяльності цього бюро та роль в організації цих досліджень А. С. Бориневича. Показано, що діяльність низки різноманітних організаційних форм прикладних статистичних і демографічних досліджень в Одеському регіоні (статистичне бюро, губернська статистична рада) дала поштовх до розвитку теоретичної економічної і статистичної науки і сприяла створенню в Одесі Одеського інституту народного господарства, який надалі (1931) був перетворений на Одеський кредитно-економічний інститут. Останній став організаційно-науковим центром статистик і демографії як певного напрямку галузевої науки.

Історія виникнення, структурних й організаційних зміни, що відбувалися з Радіологічною лабораторією, висвітлює етапи становлення та розвитку геохімії в Причорномор'ї. Створена під керівництвом Є. С. Бурксера при ОВ РГТ Радіологічна лабо-

раторія на початку ХХ ст. являла собою науковий центр, де відбувалася консолідація передової наукової та технічної думки в галузі спочатку радіологічних досліджень. Організація роботи Радіологічної лабораторії у дореволюційний період була тісно пов'язана з Російською Академією наук. У перехідний період (1918 – 1922 рр.) науково-дослідна робота в Радіологічній лабораторії велася, головним чином, відповідно до завдань Управління Одеських Курортів. У 1922 р. Радіологічна лабораторія перейшла у відання ОНТТ УРНГ. А в 1926 р. на базі Радіологічної лабораторії та інших лабораторій ОНТТ було створено Хіміко-радіологічний науково-дослідний інститут, який з 1928 р. підпорядковувався ВРНГ України. Протягом усього існування в Радіологічній лабораторії поряд з лабораторними дослідженнями організовувалися експедиційні роботи. Програма радіологічних досліджень, яка сформувалася у 1910 р., стала фундаментом розвитку таких програм з вивчення природничих ресурсів Причорномор'я, як гідрохімічні дослідження солених озер і лиманів Одеської округи, аерохімічні дослідження повітря курортних місцевостей, біогеохімічні дослідження.

На формування і розвиток різноманітних програм з вивчення природничих ресурсів Причорномор'я безпосередньо впливала організаційно-наукова діяльність Є. С. Бурксера, який послідовно через низку організаційних структур реалізовував ці програми.

Форми організації НДР на досліджуваних територіях в першій половині під впливом соціально-економічних умов змінювалися і набували нового вигляду, нового організаційного оформлення. Вони пройшли складний еволюційний шлях, який завершився створенням системи науково-дослідних інститутів в системі Академії наук та в різноманітних галузях народного господарства. Досліджені моделі організації такої діяльності свідчать про різноманітність організаційних форм науки, яка обумовлюється як соціально-економічними умовами, так загальним розвитком науки і техніки. Проведений аналіз організаційних форм медико-рентгенологічних, статистичних та демографічних, геохімічних, та інженерно-технічної діяльності досліджень у дорадянський та радянський періоди підтверджує вищезазначені висновки і свідчить про значущість кожної з моделей організації науки й інженерно-технічної діяльності на кожному з часових відрізків.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Менделеев Д. И. Какая же Академия нужна России? [Текст] / Д. И. Менделеев // Новый мир. – 1966. – № 12. – С. 182.
2. Онопрієнко В. І. Організація науки: державне управління чи самоврядування? [Текст] / В. І. Онопрієнко, Л. П. Депенчук // Вісник АН України. – 1993. – Вип. 1. – С. 23–32.
3. Барвінський О. Про заснованне і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові [Текст] / О. Барвінський // Зап. Т-ва Шевченка. – 1892. – Т. 1. – С. 209.
4. Онопрієнко В. Історія української науки: курс лекцій [Текст] / В. Онопрієнко, В. Ткаченко. – К. : Варта. – 2010. – 652 с.
5. Отчет о состоянии лазарета Императорского Харьковского университета для раненых воинов со дня его открытия 26 октября 1914 года по 1 января 1915 года / Харьковский Императорский университет. – Х.: Типография фирмы «Адольф Дарре». – 1915. – 40 с.
6. Соболева Е. В. Организация науки в пореформенной России [Текст] / Е. В. Соболева – Л.: Наука, Ленингр. отдел., 1983. – 262 с.
7. Филиппов Н. Г. Научно-технические общества России (1866–1917). Учеб. пособие / Н. Г. Филиппов – М.: Б. и /, 1976. – 214 с.
8. Основания для открытия отделений Русского технического общества в губерниях // Записки Русского технического общества. – 1867. – Вып. 1. – С.51–53.
9. Савчук В. С. Естественнаоучные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. [Текст] / В. С. Савчук. – Днепропетровск: Видавництво ДДУ, 1994. – 232 с.
10. Савчук В.С. Екатеринославское отделение Русского технического общества: основные направления и итоги деятельности [Текст] / В. С. Савчук // Нариси з історії природознавства і техніки. – К.: Наук. думка, 1994. – Вип. 41. – С. 87–101.
11. Савчук В.С. Первые инженерные собрания и общества в Российской империи [Текст] / В. С. Савчук // Вопросы истории естествознания и техники. – М.: Наука. – 1992. – № 1. – С. 105–111.
12. Чорнобай П. О. А.Ф. Родзевич-Білевич – один із представників науково-технічної інтелігенції Катеринослава початку XX ст. [Текст] / П. О. Чорнобай // Історія і культура

Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д.: Національний гірничий університет, 2011. – Вип. 6. – С. 109–113.

13. Звонкова Г. Л. Історія діяльності Південно-російського товариства технологів [Текст] / Г. Л. Звонкова // Матеріали 10-ої наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Київ, 6–8 жовтня 2011 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2011. – С. 37–39.

14. Кушлакова Н. М. Інженерно-громадські об'єднання в промислово розвинених регіонах України як форма фахової комунікації: друга половина XIX – початок XX ст. [Текст] / Н. М. Кушлакова. // Історичний архів. – 2014. – Вип. 14. – С. 140–147.

15. Кушлакова Н. М. Соціально-економічні засади виникнення та законодавчі основи діяльності Південно-російського товариства технологів [Текст] / Н. М. Кушлакова. // Питання історії науки і техніки. – 2012. – №2. – С. 12–20.

16. Кушлакова Н. М. Харківське математичне товариство: історія заснування, розвитку та діяльності (1879 – 1930) [Текст] / Н. М. Кушлакова. В. С. Савчук. – Дніпропетровськ: ІМА-ПРЕС, 2009. – 244 с.

17. Кушлакова Н. М. Засновники Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства: діяльність та внесок у розвиток ХВ ІРТТ [Текст] / Н. М. Кушлакова // Матеріали 9-ої Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Житомир, 7–9 жовтня 2010 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2010. – С. 259–261.

18. Кушлакова Н. М. Товариський гурток інженерів Катеринославського району: створення, відкриття та перші роки діяльності (1908–1910 рр.) [Текст] / Н. М. Кушлакова // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: Наук. щорічник. – Д.: Національний гірничий університет, 2011. – Вип. 8. – С. 120–129.

19. Пилипчук О. О. Історія Київського відділення Російського технічного товариства (1871–1919): дис. канд. іст. наук / О. О. Пилипчук. – К, 2006.

20. Савчук В. С. Періодична преса як джерело з історії громадсько-наукових об'єднань природознавців Півдня Російської імперії [Текст] / В. С. Савчук // Вісник Дніпропетровського

державного університету. Історія та археологія. – 1998. – № 3. – С. 50–57.

21. Герич Ю. Статути Наукового товариства НТШ у Львові [Текст] / Ю. Герич // Український історик. – 1973. – № 01–02.

22. Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907 – 1921 роки [Текст] / В. Онопрієнко, О. Реєнт, Т. Щербань. – К., 1998. – 242 с.

23. Онопрієнко В. В. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві [Текст] / В. І. Онопрієнко, Т. О. Щербань. – К.: ДП «Інформ-аналіт. агентство», 2008. – 352 с.

24. Савчук В. С. Створення та перші роки діяльності Катеринославського відділення Російського технічного товариства [Текст] / В. С. Савчук, Н. М. Кушлакова // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д.: Національний гірничий університет, 2009. – Вип. 6. – С. 130–138.

25. Депенчук Л. П. Місцеві наукові товариства при ВУАН [Текст] / Л. П. Депенчук // Вісник АН України. – 1991. – Вип. 8. – С. 59–66.

26. Савчук В. С. Громадсько-наукові об'єднання вчених у нових історичних умовах: механізми організації та управління (1918 – 1922) [Текст] / В. С. Савчук // Інтелігенція і влада. Зб. наук. праць. – Од., 2002. – Вип. 1(2), частина II. – С. 162 – 167.

27. Савчук В. С. Научные общества и культурная революция на Украине (1917-1931) [Текст] / В. С. Савчук // ВИЕТ. – 1995. – Вип. 1. – С. 81–91.

28. Щербань Т. О. До історії діяльності Українського наукового товариства (1907 – 1921) [Текст] / Т. О. Щербань // Архіві України. – 1991. – Вип. 5–6. – С. 34–38.

29. Гребінник Т.О. Земські природничо-історичні музеї Півдня України: організація та природознавча діяльність (60-ті роки ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ... канд.істор. наук / Гребінник Т. О. ; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г.М. Доброва НАН України. – Київ, 2002.

30. Звонкова Г. Л. Розвиток природничих і технічних наук у Харкові в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Звонкова Г. Л. – НАН України, Центр досліджень наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2005. – 18 с.

31. Рижева Н. О. Історія суднобудування на теренах України (від давніх до новітніх часів) [Текст] / Н. О. Рижева. – К.: ПП Сергійчук М. І. – 2008. – 476 с.
32. Савчук В. Громадсько-наукові об'єднання: процедури типологізації [Текст] / В. Савчук / Ейдос. – 2009. – Вип. 4. – С. 153 – 164.
33. Устав Одесского общества инженеров и архитекторов за 1864 г. // ГАОО. – Ф. 2 – Оп. 1. – Спр. 645 а.
34. Доклад инж. Чеховича, посвященный 25-летию юбилею общества // ГАОО. – Ф. 333. – Оп. 1. – Д. 132.
35. Устав Русского технического общества // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-ое. – Т. ХLI. – №43219.
36. Список членов Русского технического общества // Записки Императорского Русского технического общества. – 1869. – Вып. 2-3.
37. Екатеринославские губернские ведомости. – 1892. – № 22.
38. Журнал заседания Совета Императорского Русского Технического Общества 7 мая 1892 г. // Записки ИРТО. – 1893. – Февраль. – С. 25-38.
39. Родзевич-Белевич А. Ф. Краткий обзор деятельности Екатеринославского отделения Русского технического общества за последнее десятилетие [Текст] / А. Ф. Родзевич-Белевич // Записки ЕОИРТО. – 1909. – № 7-8. – С. 397-401.
40. Екатеринославские губернские ведомости. – 1895. – № 65.
41. Екатеринославские губернские ведомости. – 1895. – № 194.
42. Московское Политехническое общество [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE>
43. Общество гражданских инженеров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.snorg.ru/?m=articles&an=sc_251
44. РГИА: Дело департамента народного просвещения. О проекте устава Южно-Русского общества взаимного вспоможения технологов. На 10 листах: Ф. 741, опись 1, д. 134.

45. Устав общества вспоможения технологов под названием «Южно-Русское общество технологов». – Х.: Тип. Зильберберга, 1895. – 23 с.
46. Устав Общества инженеров, окончивших Екатеринославское высшее горное училище. – Екатеринослав, 1911. – 15 с.
47. Ученые—специалисты в области технических наук как социально-профессиональная группа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://all-referats.com/diploms/diplom-6797.html>
48. Санкт-Петербургский государственный технологический институт (технический университет). 1828-1998. – СПб.: Изд-во СПбГТИ(ТУ), 1998. – 366с.
49. Товарищеский кружок инженеров Екатеринославского района. 4 сентября 1910 г. (Краткий очерк деятельности и список членов). – Екатеринослав, 1910. – 19 с.
50. Товарищеский кружок инженеров Екатеринославского района. – Екатеринослав, 1910. – 8 с.
51. Журналы общих собраний Екатеринославского отделения Русского технического общества // Записки ЕОРТО. – 1910. – № 1-2.
52. Журнал заседаний Совета ЕОРТО 25 января 1910 г. // Записки ЕОРТО. – 1910. – № 3-4 (март).
53. Журналы общих собраний Екатеринославского отделения Русского технического общества // Записки ЕОРТО. – 1910. – № 3-4 (март).
54. Журналы общих собраний Екатеринославского отделения Русского технического общества // Записки ЕОРТО. – 1910. – № 5-6.
55. Годовой отчет о деятельности Товарищеского кружка инженеров Екатеринославской губернии за 1914-1915 гг. (с 6.12.1914 по 31.12.1915) – Екатеринослав, 1916. – 16 с.
56. Годовой отчет о деятельности Товарищеского кружка инженеров Екатеринославской губернии за 1913-1914 гг. / С приложением. – Екатеринослав, 1914. – 33 с.
57. Устав Общества маркшейдеров (Проект, редактированный III-м Съездом маркшейдеров Ю. Р. в январе 1912 г.) // Маркшейдерские известия. – Екатеринослав, 1912. – Вып. 6 – С. 47-53.
58. Устав Общества маркшейдеров // Маркшейдерские известия. – Екатеринослав, 1914. – Вып. 7. – С. 52-58.
59. Звідомлення за 1921 рік. – Берлін. 1923. – 76 с.
60. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Ф-166., Оп.2., Спр.451.

61. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Ф-166., Оп.6., Спр. 9079.
62. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Ф-166., Оп.2., Спр. 1156.
63. ХНТ (за 1924–1926 рр.) // Культура і побут. – 1927. – Вип. 29. – С. 2.
64. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Ф-166., Оп.6., Спр. 5928.
65. Медична секція ХНТ (діяльність секції з 28 лютого 1925 до лютого 1927) // Український Медичний Архів. – Том I. – Зошит I. – 1927. – С.185 – 208.
66. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Ф-166., Оп.6., Спр. 610.
67. Бюлетень Харківського Наукового Товариства. – X, 1927. – № 2–3 (4–5). – 11 с.
68. Бюлетень Харківського Наукового Товариства. – X., 1927. – № 1(3). – 20 с.
69. Вісник природознавства – X, 1927. – № 1. – 65 с.
70. Вісник природознавства – X, 1927. – № 5–6. – 340 с.
71. Вісник природознавства – X, 1928. – № 5–6. – 334 с.
72. Вісник природознавства. – X, 1929. – № 1–2. – 88 с.
73. Український медичний архів. – X., 1927. – №1. – 214 с.
74. Короткий звіт про діяльність санітарно-ентомологічної Комісії при медичній секції Харківського Наукового Т-ва за 1928–29 рік. // Український Медичний Архів. – Том VI. – Зошит I. – 1929. – С. 149.
75. Безредка А. М. История одной идеи. Творчество Мечникова. [Текст] / А.М. Безредка // ред. В.М. Когана – Харьков, 1926. – 104 с.
76. Бюлетень Харківського Наукового Товариства. – Харків, 1927. – № 2. – 19 с.
77. Вшанування пам'яті світового вченого. (І. Мечников) // Вісті ВУЦВК. – 22 травня 1928. – № 119. – С. 4
78. Гуртовой В. Илья Мечников, возвращайся на родину [Текст] / В. Гуртовой // Еженедельник 2000 — Аспекты. – 2005. – Выпуск № 32 (281) 19 – С. 7-9.
79. Медична секція ХНТ (діяльність секції з 28 лютого 1925 до лютого 1927) // Український Медичний Архів. – Том I. – Зошит I. – 1927. – С.185 – 208 с.
80. Кушлакова В. В. Від Українського наукового товариства до Харківського наукового товариства [Текст] / В. В. Куш-

лакова // Вісник Дніпропетровського університету. – 2011. – № 1–2. – Випуск 19. – С. 129–137.

81. Радянська освіта. – Х., 1925. – № 5. – 74 с.

82. Педагогічна секція Харківського Наук. Т-ва при ВУАН // Путь просвещения. – 1925. – № 5–6. – С 247–249.

83. Науково-Технічний Вісник. – Х, 1926. – № 1. – 62 с.

84. Науково-Технічний Вісник. – Х, 1926. – № 3. – 49 с.

85. Науково-Технічний Вісник. – Х, 1930. – № 8–9. – 339 с.

86. Ученые–специалисты в области технических наук как социально-профессиональная группа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://all-referats.com/diploms/diplom-6797.html>

87. Український медичний архів. – Х., 1928. – Том II. – Зошит 3. – 258 с.

88. Український медичний архів. – Х., 1933. – Том VIII. – Зошит 1–2. – 240 с.

89. Бюлетені по вивченню кров'яних угруповань. – Х. – 1927. – №1. – 84 с.

90. Бюлетені Постійної Комісії Вивчення Кров'яних Угруповань. – Х, 1929. – Том IV. – Кн. 1. – 71 с.

91. Про роботу ХНТ // Комуніст. – 1928. – № 70. – С. 256.

92. Періодичні видання УРСР 1918–1950: Журнали. – Х., 1956. – 462 с.

93. Кисільова Т. О. Проблемні питання рентгенівської допомоги та підготовки спеціалістів-рентгенологів у 1920-ті роки в Лівобережній Україні [Текст] / Т. О. Кисільова // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Серія Історія науки і техніки. – Харків: НТУ «ХПІ», 2013. – № 10 (984). – С. 50–57.

94. История развития рентгенслужбы Лисичанска [Электронный ресурс] // Лисичанский городской совет. К 300-летию Лисичанска. – Режим доступа: <http://lis.gov.ua/lisichansk-today/k-300-letiyu-lisichanska/1658-896.html>. – Назва з екрану.

95. Історія Чернігівщини: Лікарня міська [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://www.gorod.cn.ua/print/city_1090.html. – Назва з екрану.

96. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Ф. 342. Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР, м. Київ., Оп. 1, Спр. 1531. Накази Наркомздоров'я УРСР (2 січня 1923 р. – 31 грудня 1923 р.), 204 арк.

97. Робак, І. Ю. Охорона здоров'я в першій столиці радянської України (1919–1934) [Текст] / І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко. – Х.: Колегіум, 2012. – 260 с.

98. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1914 г. – Х. : Тип. и лит. Зильберберг. – 1915. – 184 с.

99. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1912 г. – Х. : Тип. и лит. Зильберберг. – 1913. – 182 с.

100. История больницы [Електронний ресурс] / Херсонська міська клінічна лікарня ім. Є. Є. Карабелеша. – Режим доступу: <http://www.seaclinic.ks.ua/history>. – Назва з екрану.

101. Пилипенко М. І. До історії розвитку медичної радіології в Україні. Передвоєнний період (1907–1913 рр.) [Текст] / М. І. Пилипенко, Н. О. Артамонова, Н. О. Бусигіна // УРЖ. – 1993. – № 3. – С. 220–222.

102. Кисільова Т. О. Вітчизняні вчені на II Міжнародному конгресі радіологів: Стокгольм, 1928 року [Текст] / Т. О. Кисільова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: «Історія і філософія науки і техніки». – 2014. – Вип. 22. – № 1/2. – С. 84–94.

103. Русанова Є. Г. Життя С. П. Григор'єва: Миколаївська лікарня [Текст] / Є. Г. Русанова, К. В. Русанов // УРЖ. – 2010. – Т. XVIII. – № 2. – С. 259–268.

104. Вестник Екатеринославского Земства. – 1905. – № 19–40.

105. Державний архів Харківської області, Ф. Р–6159. Харьковский научно-исследовательский институт медицинской радиологии, г. Харьков, Оп. 1., Спр. 31. Обзор работы института и участия его сотрудников в ВОВ, 169 арк.

106. Отчет о деятельности лазарета Совета съезда горно-промышленников Юга России для раненых воинов в гор. Харькове / [сост. д-р А. А. Скорников]. – Х.: тип. «Мирный труд». – 1917. – 156 с. : ил.

107. Поляк М. С. З історії розвитку рентгенології в Донбасі [Текст] / М. С. Поляк, М. С. Каменецкий // УРЖ. – 1996. – № 4. – С. 211–214.

108. Русанов К. В. X-лучи в Украине: первые шаги [Текст] / К. В. Русанов // Новости медицины и фармации. – 2007. – № 17 (224); № 21–22 (230–231); 2008. – № 1 (232).

109. Кисільова Т. О. Формування матеріальної бази Української Рентгенологічної Академії у 1920-ті роки (на прикладі

спорудження нової будівлі) [Текст] / Т. О. Кисільова // Питання історії науки і техніки. – 2011. – № 3 (19). – С. 23–33.

110. Материалы по истории рентгенологии в СССР / Под ред. С. А. Рейнберга // Москва. – 1948. – 322 с.

111. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Ф. 342. Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР, м. Київ., Оп. 3., Спр. 2993. П'ятирічні плани науково-дослідної роботи інститутів Наркомздоров'я УРСР (13 січня 1931 р. – лютий 1931 р.), Том 1, 135 арк.

112. Решетилло Д. Ф. Лечение лучами Рентгена с предварительным изложением Рентгенологии и Рентгендиагностики [Текст] / Д. Ф. Решетилло. – М., 1906. – 490 с.

113. Бюттнер О., Мюллер К. Техника и применение рентгеновских лучей в медицине / Перевод и дополнения д-ра медицины Я. Б. Эйгера. – СПб., 1898. – 143 с.

114. Айзенштейн, А. В. Рентгенодиагностика для врачей и студентов [Текст]: учебное пособие для высшей мед. школы / А. В. Айзенштейн. – М.-Л.: Госиздат, 1928. – 267 с.

115. Григорьев С. П. Новейшие точки зрения в рентгенологии [Текст] / С. П. Григорьев. – Х., Тип. «Печатное дело», 1920. – 32 с.

116. Неменов М. И. Рентгенотерапия руководство для врачей и студентов [Текст] / М. И. Неменов. – Петроград : Государственное изд., 1920. – LXI+372 с.

117. Рецензии // Врачебное дело. – 1921. – С. 367–368.

118. Шик Я. Л. Медична рентгенологія : Короткий курс для студентів та лікарів [Текст] // Харків. – 1931. – 60 с.

119. XX років радянської медицини. Рентгенологія і онкологія в УРСР. Держмедвидавництво. – 1939. – 310 с.

120. Рентгенодиагностика и рентгенотерапия / Под ред. проф. Г. И. Хармандарьяна // Киев. – 1937. – 468 с.

121. Рентгеновский вестник. – Одесса, 1907–1909.

122. Известия Киевской Рентгеновской Комиссии. – К., 1915–1917.

123. Неменов М. И. Двадцатилетие «Вестника рентгенологии и радиологии» [Текст] / М. И. Неменов, И. А. Оксенов // Вестник рентгенологии и радиологии. – 1941. – № 1. – С. 3–9.

124. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України Ф. 342. Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР, м. Київ. Оп. 3. Спр. 2993. П'ятирічні плани науково-дослідної роботи інститутів Наркомздоров'я УРСР (13 січня 1931 р. – лютий 1931 р.), Том 1, 135 арк.

125. Материалы по рентгенологии и радиологии (рефераты текущей литературы) [В помощь периферийному врачу] // Харьков. – 1939. – № 1. – 28 с.

126. Материалы по рентгенологии, радиологии и онкологии [В помощь врачу периферии] // Харьков. – 1940. – № 2. – 70 с.

127. Домнич А. Я. Задачи санитарно-просветительных отделений рентгенологических и онкологических институтов в области онкологии [Текст] / А. Я. Домнич // Вопросы онкологии. – 1931. – Т. 4. – № 2-3. – С. 162–169.

128. 100-летие Харьковского научного медицинского общества 1861-1961 [сб. очерков и статей по истории деятельности]. – К. : Здоров'я, 1965. – 260 с.

129. Отчет о деятельности Днепропетровской научной ассоциации рентгенологов за 1926-7 гг. // Днепропетровский медицинский журнал. – 1928. – № 7-8. – С. 450–451.

130. Резник З. И. История рентгеновской службы Днепропетровской области [Текст] / З. И. Резник // Материалы Днепропетровской межобластной научно-профилактической конференции рентгенологов и радиологов. – Днепропетровск: «Промінь». – 1965. С. 103-105.

131. Кисільова Т. О. До питання про участь українських рентгенологів у Всесоюзних та міжнародних з'їздах і конференціях [Текст] / Т. О. Кисільова // Сімнадцята Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки та освіти: «Пріоритети української науки і техніки»: Мат. конф., 20 квітня 2102 р., м. Київ. – К., 2012. – С. 138 – 141.

132. Известия Киевской Рентгеновской Комиссии. – К., 1917, № 1. – С. 31–34.

133. Успенский Н. Е. Первый съезд российских рентгенологов и радиологов. [Текст] / Н. Е. Успенский // Очерки развития медицинской рентгенологии / Под ред. С.А.Рейнберга – М., 1948. – С. 250–261.

134. 2-й Всесоюзный съезд рентгенологов и радиологов. Москва–Ленинград, 7-14 мая 1924 г. // Вестник рентгенологии и радиологии. – 1924. – Т. 3. – Вып. 1. – С. 85.

135. Гасуль Р. 2 Всесоюзный съезд рентгенологов и радиологов (7-14 мая 1924 г., Москва–Ленинград) [Текст] / Р. Гасуль // Журнал для усовершенствования врачей. – 1924. – № 7-8. – С. 61–63.

136. III-й Всесоюзный Съезд Рентгенологов и Радиологов (Ленинград, 20-25 мая 1925 г.) // Врачебное дело. – 1925. – № 15 – 17. – С.1209–1212.

137. Третий Всесоюзный Съезд Рентгенологов и Радиологов. Ленинград, 20–24 мая 1925 года // Журнал для усовершенствования врачей. – 1925. – № 6. – С. 352–357.

138. 4-ый Всесоюзный съезд рентгенологов и радиологов // Новый хирургический архив. – 1929. – Т.10. – Кн. 3. – С. 427–431.

139. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України Ф. 342. Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР, м. Київ. Оп. 2. Спр. 2235. Всесоюзні з'їзди рентгенологів. Листування про підготовку до Всесоюзного з'їзду рентгенологів у Києві (29 грудня 1927 р. – 12 вересня 1928 р.), 11 арк.

140. Программа V-го Всесоюзного съезда рентгенологов и радиологов в Киеве 18–23 мая 1928 года. – К.: Тип. «Инвалид-Печатник», 1928. – 20 с.

141. Пятый Всесоюзный съезд рентгенологов и радиологов в Киеве 18-23 мая 1928 года // Вестник рентгенологии и радиологии. – 1929. – том VII. – Выпуск 6. – С. 489–530.

142. Шестой Всесоюзный съезд рентгенологов и радиологов // Вестник рентгенологии и радиологии. – 1933. – Т.12., № 1–2. – С. 84–92.

143. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України Ф. 342. Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР, м. Київ.

Оп. 2. Спр. 1653. Матеріали I Всеукраїнської наради рентгенологів (13 вересня 1927 р. – 21 вересня 1927 р.), 62 арк.

144. Варшавський Б. М. Основні шляхи розвитку рентгенології й радіології на Україні / Б. М. Варшавський // XX років радянської медицини. Рентгенологія і онкологія в УРСР. – К., 1939. – С. 9–18.

145. Програма Першого Всеукраїнського з'їзду рентгенологів та радіологів 2–5 лютого 1931 року. – Х.: Держмедвидав УССР, 1931. – 18 с.

146. Presidents of The International Congresses Of Radiology. / British Journal Of Radiology. – 1950. – Vol. 23, No. 271. – P. 387–388.

147. Report From The Second International Congress of Radiology, Stockholm, July 23–27, 1928. // Radiology. – 1928. – Vol. 11, No. 4. – P. 349–352.

148. Линденбрaten Л. Д. Преподавание рентгенологи и радиологии в высших учебных медицинских заведениях (исторический очерк) / Л. Д. Линденбрaten // Медицинская радиология. – 1990. – № 5. – С. 34–39.
149. The Second International Congress of Radiology. / British Journal Of Radiology. – 1928. Vol. 1, No. 10. – P. 350-358.
150. Catalogue des portraits. Stockholm. – 1928. – 240 p.
151. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України Ф. 342. Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР, м. Київ. Оп. 3. Спр. 1944. Особиста справа Шика Якова Львовича (1930 р. – 1931 р.), 8 арк.
152. История российской государственной статистики: 1811–2011. – М.: ИИЦ «Статистика России», 2013. – 143 с.
153. Листи А. С. Бориневича до Г. С. Фінкельштейн, 1883 р. // Матеріали з особистого архіву Н. К. Островської.
154. Петров О. О. Земська статистика Півдня України у другій половині XIX ст. [Текст] / О. О. Петров // Вісник Донбаської національної академії будівництва і архітектури. – 2009. – № 3(77). – С. 79–83.
155. Мекшун Л. М. Становлення і розвиток земської статистики в Україні [Текст] / Л. М. Мекшун // Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2008. – № 1. – С. 148–159.
156. Антон Самойлович Бориневич. По случаю 40-летия его научно-педагогической и общественной статистической деятельности // Статистический Бюллетень. – 1923. – № 3–4. – С. 2–8.
157. Федеральная служба государственной статистики [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/about/history/a4e1e2804bdd8b608f2cbfc25c10f730
158. Ісаєва О. І. Розвиток Одеського статистичного бюро під керівництвом А. С. Бориневича [Текст] / О. І. Ісаєва // Друга Міжнародна науково-практична конференція «Південь України у вітчизняній та європейській історії». Мат. конф., 25-26 вересня 2014., – Одеса, 2014. – С. 106–111.
159. Богаченко А. О. Визначний статистик А. С. Бориневич [Текст] / А. О. Богаченко, В. І. Можаровський // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1970. – № 4–5. – С. 166–169.
160. Гава О. И. Материалы однодневной переписи г. Одессы 1 декабря 1892 г. О производительных силах и нацио-

нальном составе населения города [Текст] / О. И. Гава // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2005. – № 1.

161. А. С. Бориневич: (Некролог) // Большевицкое знамя. – 1946. – № 245. – С. 4.

162. Бориневич Антон Самойлович / Энциклопедия статистических терминов: в 8 томах. – Том 8. Выдающиеся отечественные и зарубежные ученые в области статистики. – М., 2011.

163. Трегубов К. Земский статистик: [А. С. Бориневич] [Текст] / К. Трегубов // Вечерняя Одесса. – 1980. – 26 июля. – № 172 (2107). – С. 4.

164. Архів Одеського національного економічного університету, Ф. Р-5519. Документи професорсько-преподавального складу, Оп. 2л., Спр. 3. Личне діло професора Бориневича А. С., 27 арк.

165. Ісаєва О. І. Наукова і практична діяльність А. С. Бориневича в сфері розвитку хлібної торгівлі в Одесі [Текст] / О. І. Ісаєва // Історія торгівлі, податків та мита. – № 2 (8). – Дніпропетровськ, 2013. – С. 100–107.

166. Парієнко Г. К. Внесок вчених університету у розвиток економічної науки: До 80-річчя Одеського державного економічного університету: Історичний нарис [Текст] / Г. К. Парієнко. – Одеса: Астропринт. – 2001. – 64 с.

167. Історія ОНЕУ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.oneu.edu.ua/ukr-rus/univer/history.php>

168. Наукові традиції Одеського державного економічного університету: від витоків до сьогодення / за заг. ред. М. І. Зверькова. – Одеса: Астропринт, 2011. – 216 с.

169. Отчет о деятельности ОРТО // Записки Одесского отделения РТО. – 1911. – № 2. – С. 33.

170. Якимюк Е. Л. Одесская радиологическая лаборатория в системе организации науки в Украине (1917–1925 гг.). Структурные изменения и научная деятельность [Текст] / Е. Л. Якимюк // Вісник ДНУ. Серія «Історія і філософія науки і техніки». – Д., 2012, – Т. 20. – №1/2. – С. 119–130.

171. Вернадский В. И. О необходимости исследования радиоактивных минералов Российской империи: 2-е исправленное и дополненное издание / В. И. Вернадский. – СПб., 1911. – 58 с.

172. Якимюк О. Л. Наукова програма гідрохімічних досліджень Є. С. Бурксера: етап становлення [Текст] / О. Л. Якимюк // Вісник ДНУ. Серія «Історія і філософія науки і техніки». – Д., 2015. – Т. 23. – №1/2. – С. 71–81.

173. ДАОО. – Ф. 1220, Оп. 2. – 1924, Спр. 518.

174. Якимюк О. Л., Є. С. Бурксер і становлення програми наукових досліджень з аерохімії становлення [Текст] / О. Л. Якимюк // Вісник ДНУ. Серія «Історія і філософія науки і техніки».- Д., 2014. -Т.22. – №1/2. – С. 105–111.

175. Бурксер Е. С. Влияние различных способов нагрева на физико-химические свойства лечебных грязей в связи с вопросом о регенерации отработанной грязи [Текст] / Е. С. Бурксер // Курортное дело. – 1925. – № 1–2. – С. 46–58.

176. Державний архів Одеської області, Ф. 1746., Оп. 1. – 1926, Спр. 56.

177. Якимюк О. Л. Є. С. Бурксер як учений і організатор науки в роки його діяльності в Одесі [Текст] / О. Л. Якимюк // Вісник ДНУ. Серія «Історія і філософія науки і техніки» - Д., 2013. -Т.21. – №1/2. – С. 116–126.

178. Гассгаген Х. Результаты химических исследований морских, озерных, лиманных вод и грязей Новороссийского края / Х. Гассгаген. – О., 1852. – 53 с.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ ТА СКОРОЧЕНЬ

АН СРСР - Академія наук Союзу Радянських Соціалістичних Республік
ВРНГ - Вища Рада Народного Господарства
ВУАН - Всеукраїнська Академія Наук
ВУДРРОІ - Всеукраїнський державний рентгено-радіологічний та онкологічний інститут (Харків)
ВУЦВК - Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ДМІ - Дніпропетровський медичний інститут
ДНУ - Дніпропетровський національний університет
ДОБРОХІМ - Товариство друзів хімічної оборони та промисловості
КВ РТТ - Катеринославське відділення Російського технічного товариства
КВ РМТ - Катеринославське відділення Російського металургійного товариства
КВ ТГІ - Катеринославське відділення товариства гірничих інженерів
КВГУ - Катеринославське вище гірничче училище
КГІ - Катеринославський гірничий інститут
Наркомзем - Народний комісаріат землеробства
НБУ імені В. І. Вернадського - Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
НДР - науково-дослідна робота
НДУ - науково-дослідна установа
НК - Науковий комітет
НКОЗУ - Народний комісаріат охорони здоров'я
НТТ - Науково-технічне товариство
НТШ - Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка
ОНТТ - Одеське науково-технічне товариство
ПВРТТ - Полтавське відділення Російського технічного товариства
ПГІ - Петербурзький гірничий інститут
ПРТТ - Південно-Російське товариство технологів
РГТ - Російське географічне товариство
РТТ - Російське технічне товариство
СТІ - Санкт-Петербурзький технологічний інститут
СтМІ - Сталінський медичний інститут
ТГІКР - Товариський гурток інженерів Катеринославського району

ТІКВГУ – Товариство інженерів, що закінчили Катеринославське вище гірниче училище
ТМПР – Товариство маркшейдерів півдня Росії
УАН – Українська академія наук
УДРРІ – Український державний рентгенологічний та радіологічний інститут (Харків)
УкрДірідмет - Українська філія державного науково-дослідного інституту рідкісних металів
УкрНДХІМ - Український науково-дослідний хімічний інститут
УМА - Український Медичний Архів
УНТ – Українське наукове товариство
УРА – Українська рентгенологічна академія (Харків)
УРЖ – Український радіологічний журнал
УРНГ - Українська рада народного господарства
ХВ РТТ – Харківське відділення Російського технічного товариства
ХГВ – Харківські губернські відомості
ХІНО - Харківський Інститут Народної Освіти
ХМІ – Харківський медичний інститут
ХМТ – Харківське медичне товариство
ХНТ – Харківське наукове товариство
ХПЗ – Харківський паровозобудівний завод
ХРІ - Хіміко-радіологічний інститут
ХРНДІ - Хіміко-радіологічний науково-дослідний інститут
ЦДАВОВУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Перелік публікацій авторів монографії за темою дослідження

1. Ісаєва О. І. Розвиток Одеського статистичного бюро під керівництвом А. С. Бориневича [Текст] / О. І. Ісаєва // Друга Міжнародна науково-практична конференція «Південь України у вітчизняній та європейській історії». Мат. конф., 25-26 вересня 2014., – Одеса, 2014. – С. 106–111.
2. Ісаєва О. І. Наукова і практична діяльність А. С. Бориневича в сфері розвитку хлібної торгівлі в Одесі [Текст] / О. І. Ісаєва // Історія торгівлі, податків та мита. – № 2 (8). – Дніпропетровськ, 2013. – С. 100–107.
3. Ісаєва О. І. Дослідження наукової спадщини А. С. Бориневича [Текст] / О. І. Ісаєва // Вісник соціально-економічних досліджень. – Вип. 4 (51). – Одеса: Вид-во ОНЕУ, 2013. – С. 388–394.
4. Ісаєва О. І. А. С. Бориневич: невідомі сторінки життя вченого [Текст] / О. І. Ісаєва // Наука та наукознавство. – № 2. – К: Вид-во «Фенікс», 2013. – С. 95–101.
5. Кисільова Т. О. Вітчизняні вчені на II Міжнародному конгресі радіологів: Стокгольм, 1928 року [Текст] / Т. О. Кисільова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: «Історія і філософія науки і техніки». – 2014. – Вип. 22. – № 1/2. – С. 84–94.
6. Кисільова Т. О. Перша Всеукраїнська нарада рентгенологів та її роль в організації рентгенодопомоги в Україні [Текст] / Т. О. Кисільова // Матеріали 12-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Конотоп, 3–5 жовтня 2013 р.). – Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2013. – С. 140–142.
7. Кисільова Т. О. Проблемні питання рентгенівської допомоги та підготовки спеціалістів-рентгенологів у 1920-ті роки в Лівобережній Україні [Текст] / Т. О. Кисільова // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Серія Історія науки і техніки. – Харків: НТУ «ХПІ», 2013. – № 10 (984). – С. 50–57.
8. Кисільова Т. О. Організаційні форми рентгенологічної допомоги в Лівобережній Україні у дорадянський період [Текст] / Т. О. Кисільова // Матеріали 13-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки»

(м. Коростень, 16–18 жовтня 2014 р.) – Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2014. – С. 134–137.

9. Кушлакова В. В. Від Українського наукового товариства до Харківського наукового товариства [Текст] / В. В. Кушлакова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія і філософія науки і техніки» – 2013. – № 1–2. – Випуск 19. – С. 129–137.

10. Кушлакова В. В. Секунда Тадей Владиславович: внесок в розвиток українськорі технічної термінології [Текст] / В. В. Кушлакова // Матеріали 14-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Львів, 8–10 жовтня 2015 р.) 477 – 479. – Київ; Львів, 2015. – С. 251–254.

11. Кушлакова Н. М. Інженерно-громадські об'єднання в промислово розвинених регіонах України як форма фахової комунікації: друга половина XIX – початок XX ст. [Текст] / Н. М. Кушлакова // Історичний архів. – 2014. – Вип. 14. – С. 140–147.

12. Кушлакова Н. М. Інженерне співтовариство Катеринославщини: вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка (1914 р.) [Текст] / Н. М. Кушлакова // Наддніпрянська Україна. – Вип. 12. – С. 95–101

13. Кушлакова Н. М. Катеринославське відділення Російського технічного товариства в період Першої світової війни: кількісний та якісний аналіз [Текст] / Н. М. Кушлакова // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Освіта і наука в Україні», 21–22 червня 2013 р. – Ч. II. – Дніпропетровськ, 2013. – С. 10–12

14. Кушлакова Н. М. Товариство інженерів, що закінчили Катеринославське вище гірниче училище: до історії заснування та відкриття [Текст] / Н. М. Кушлакова // «Молодий вчений». – 2015. – № 2. – С. 28–32

15. Савчук В. С. Екатеринославский санитарный отряд (к истории применения аппаратуры в военно-медицинских целях) [Текст] / В. С. Савчук, Т. А. Киселева // Гуманитарный вектор. – 2013. – № 3 (35). – С. 104–109.

16. Якимюк О. Л. Наукова програма гідрохімічних досліджень Є. С. Бурксер: етап становлення [Текст] / О. Л. Якимюк // Вісник ДНУ. Серія «Історія і філософія науки і техніки». – Д., 2015. – Т. 23. – № 1/2. – С. 71–81.

17. Якимюк О. Л., Є. С. Бурксер і становлення програми наукових досліджень з аерохімії [Текст] / О. Л. Якимюк // Віс-

ник ДНУ. Серія «Історія і філософія науки і техніки». - Д., 2014. - Т. 22. - № 1/2. - С. 105-111.

18. Якимюк О. Л., Є. С. Бурксер як учений і організатор науки в роки його діяльності в Одесі [Текст] / О. Л. Якимюк // Вісник ДНУ. Серія «Історія і філософія науки і техніки» - Д., 2013. - Т. 21. - № 1/2. - С. 116-126.

19. Якимюк О. Л. Наукові програми Є. С. Бурксера: наукометричний аналіз [Текст] / О. Л. Якимюк // Матеріали 14-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Львів. 8 – 10 жовтня 2015 р.) 477 – 479. – Київ; Львів, 2015. – С. 477–479.

Наукове видання

Авторський колектив:

В. С. Савчук, Н. М. Кушлакова, В. В. Кушлакова,
Т. О. Кисільова, І. Ю. Ісаєва, О. Л. Якимюк
Під заг. ред. проф., д-ра іст. наук В. С. Савчука

**ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВОЇ ТА ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА В
ПРИЧОРНОМОР'ї: ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ
(деякі моделі і форми)**

Монографія

Підп. до друку 03.11.2015. Формат 60х84/16
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 7,6
Зам. №21/12. Наклад 300 прим.

Підготовлено до друку та віддруковано:
Видавництво ТОВ «ІМА-прес»
49051, м. Дніпропетровськ, вул. Журналістів, 7/215
51400, м. Павлоград, вул. Дніпровська, 400/1
Тел.: (066) 932-42-22
e-mail: ima-press@ukr.net
Свідотство про внесення до державного реєстру
ДК № 244 від 16.11.2000 р.